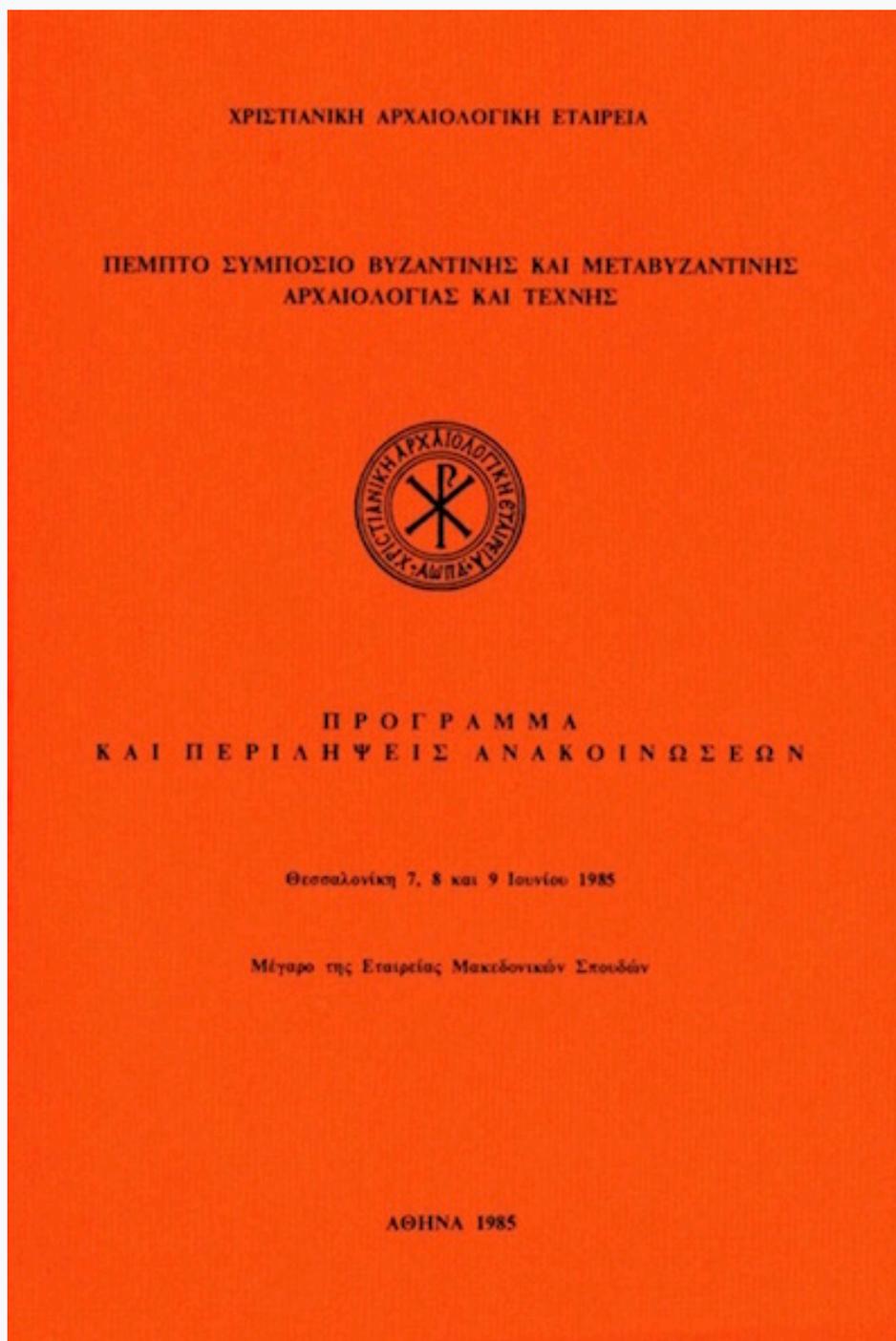
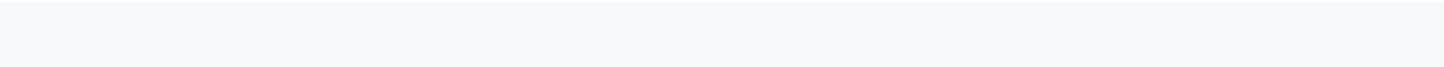

Ετήσιο Συμπόσιο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 5, Αρ. 5 (1985)

Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΠΕΜΠΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α
Κ Α Ι Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Ε Ι Σ Α Ν Α Κ Ο Ι Ν Ω Σ Ε Ω Ν

Θεσσαλονίκη 7, 8 και 9 Ιουνίου 1985

Μέγαρο της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών

ΑΘΗΝΑ 1985

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΠΕΜΠΤΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α
Κ Α Ι Π Ε Ρ Ι Δ Η Ψ Ε Ι Σ Α Ν Α Κ Ο Ι Ν Ω Σ Ε Ω Ν

Θεσσαλονίκη 7, 8 και 9 Ιουνίου 1985

Μέγαρο της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών

ΑΘΗΝΑ 1985

Το πρόγραμμα του 5ου Συμποσίου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης είναι σε γενικές γραμμές το παρακάτω:

Οι δυο συνεδριάσεις της Παρασκευής είναι αφιερωμένες σε θέματα της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας γενικότερα. Το πρωί θα παρουσιαστούν ανακοινώσεις για την τοπογραφία και την αρχιτεκτονική και το απόγευμα για διάφορα ζητήματα και τέλος δύο για την παραγωγή και την κατεργασία των μετάλλων στην μεσαιωνική Θεσσαλονίκη.

Το πρωί του Σαββάτου είναι αφιερωμένο στην ζωγραφική με πέντε ανακοινώσεις για τοιχογραφίες και τέσσερεις για φορητές εικόνες. Το απόγευμα της ίδιας μέρας θα παρουσιαστούν εννέα ανακοινώσεις σχετικές με την αρχιτεκτονική, καλαιοχριστιανική μεσοβυζαντινή και όψιμη.

Το πρωί της Κυριακής είναι αφιερωμένο σε ανακοινώσεις για την αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους. Οι τέσσερεις διαλέξεις του απογεύματος πριν από το διάλειμμα, αφορούν σε ζητήματα μεθοδολογίας. Ακολουθούν ανακοινώσεις με θέματα κεραμεικής, και τεχνικής του γυαλιού, δύο για την εικονογραφία και μία για βυζαντινά χειρόγραφα.

Όλες οι ανακοινώσεις, χωρίς εξαίρεση, είναι διαρκείας ενός τετάρτου της ώρας. Παρακαλούνται οι πρόεδροι και οι ομιλητές να τηρούν αυστηρά τα χρονικά όρια, για την ομαλή εκτέλεση του προγράμματος.

Στο τέλος κάθε συνεδριάσεως μπορούν να γίνονται διευκρινιστικές ερωτήσεις. Η γενική συζήτηση θα γίνεται κάθε βράδυ, σύμφωνα με το πρόγραμμα.

Π Ρ Ο Γ Ρ Α Μ Μ Α

Παρασκευή, 7 Ιουνίου 1985

- Πρωινή συνεδρίαση: Αύθουσα διαλέξεων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών Προεδρεύουν Μανδλής Χατζηδάκης και Παναγιώτης Βοκοτόπουλος.
- 10.30 Έναρξη του Συμποσίου. Εισαγωγή από τον Πρόεδρο της ΧΑΕ κ.Μ.Χατζηδάκη.
- 11.00 Νικόλαος Μουτσόπουλος. Η θέση της άγνωστης Μονής της Αγίας Ματρώνας στην Θεσσαλονίκη.
- 11.15 Ευτυχία Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου. Νέα στοιχεία από το Βυζαντινό ναό του Σωτήρα.
- 11.30 Θανάσης Πακαζώτος. Αρχαιολογικά του ναού του "Σωτήρος" της Θεσσαλονίκης.
- 11.45 Δ ε α λ ε ι μ μ α
- 12.15 Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη. Οι τοιχογραφίες των Βλαττάδων. Νέα στοιχεία.
- 12.30 Ευτέρπη Μαρκή. Δύο άγνωστα μνημεία της Θεσσαλονίκης.
- 12.45 Γιώργος Βελένης. Γύρω από ένα κατεστραμμένο Βυζαντινό κτήριο της Θεσσαλονίκης.
- 1.00 Δέσποινα Μακροπούλου. Ανασκαφή τάφων στην Μονή Βλαττάδων.
- Απογευματινή συνεδρίαση: Αύθουσα συνεδρίων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Προεδρεύουν Νικόλαος Μουτσόπουλος και Γιώργος Βελένης.
- 5.30 Άννα Κλημαντίδη-Παπαδάμου. Λευκός Πύργος.
- 5.45 Χαρίκλεια Σιαξαμπάνη-Στεφάνου. Βυζαντινά ύψη στο Ρετζίκι Θεσσαλονίκης.
- 6.00 Ευτέρπη Μαρκή. Ο μεσοβυζαντινός ναός της Πύδνας.
- 6.15 Κάτια Λοβέρδου-Τσιγαρίδα. Αρχαιολογικές έρευνες στην Χριστιανική Βεργίνα.
- 6.30 Ιωάννης Ταβλόκης. Έρευνες στην περιοχή Βαρβάρας Χαλκιδικής.
- 6.45 Θανάσης Πακαζώτος. Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Πιερίας.
- 7.00 Δ ε α λ ε ι μ μ α
- 7.15 Θεοχάρης Παζαράς. Παλαιοχριστιανικοί τάφοι από τη Βέροια.
- 7.30 Καλλιόπη Θεοχαρίδου. Εγκατάσταση βυζαντινού ορυχείου στην Περιστέρα Θεσσαλονίκης.
- 7.45 Σωτήρης Κίτσας. Η μεσαιωνική Θεσσαλονίκη ως κέντρο μεταλλοτεχνίας.
- 8.00 Συζήτηση ως τις 8.45 μ.μ.

Σάββατο, 8 Ιουνίου 1985

Πρωινή συνεδρίαση. Αίθουσα Συνεδρίων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
Προεδρεύουν Ν. Νικονάνος και Χρ. Τσιούμη.

- 10.30 Θανάσης Παπαζώτος. Ένας ανώνυμος ζωγράφος του 16ου αιώνα στη Βέροια.
- 10.45 Μελίτα Εμμανουήλ-Γερούση. Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου στον Πύργο Ευβοίας.
- 11.00 Γεώργιος Γούναρης. Οι τοιχογραφίες της "κρύπτης" Μονής Λειμώνος Λέσβου.
- 11.15 Ευθύμιος Τσιγαρίδας. Οι τοιχογραφίες του ναού της Αγίας Παρασκευής στην Βέροια.
- 11.30 Νίκος Δρανδάκης. Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στα Νειάτα.
- 11.45 Δ ι α λ ε ι μ μ α
- 12.00 Χρυσάνθη Μπαλογιάννη. Ο πατριάρχης των Σέρβων Παΐσιος σε εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα.
- 12.15 Λασκαρίνα Μπούρα. Ένα τρίπτυχο με Σιναϊτική εικονογραφία σε ιδιωτική συλλογή των Αθηνών.
- 12.30 Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου. Πίνακας του Γ.Κλόντζα (;) με την ναυμαχία της Ναυπάκτου.
- 12.45 Παναγιώτης Βοκοτόπουλος. Κρητική εικόνα με παράσταση κηρύγματος.

Απογευματινή συνεδρίαση. Αίθουσα Συνεδρίων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Προεδρεύουν Ευτ. Κουρκουτίδου και Γ. Γούναρης.

- 5.30 Χαρά Κωνσταντινίδη. Παρατηρήσεις σε μορφολογικά στοιχεία των υστεροβυζαντινών ναών.
- 5.45 Αργύρης Πετρονιώτης. Το κυπαρίσσι στην Ελληνική παράδοση. Βυζαντινά και νεοελληνικά λιθανάγλυφα και άλλα δείγματα του στην τέχνη.
- 6.00 Μάριος Μιχαηλίδης-Λήνιά Χριστοφίδου. Μοναστήρια περιοχής Καρδαμύλης, καπετανίας των Τρουπάκηδων - Μούρτζινων.
- 6.15 Μιχαήλ Ανδριανάκης. Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Κυριάνα Ρεθύμνου.
- 6.30 Δ ι α λ ε ι μ μ α
- 6.45 Σταύρος Μαμαλούκος. Ο πυλώνας της Μονής Αγ. Ιωάννου του Κυνηγού στον Ύμηττό.
- 7.00 Χάρις Καλλιγά. Η εκκλησία του Ταξιάρχη στον Αρχάγγελο Μονεμβασίας.
- 7.15 Ιορδάνης Δημακόπουλος. Ο πύργος της Λακωνικής Πετρίνας.
- 7.30 Χαράλαμπος Μπούρας. Ο Άγιος Νικόλαος παρά την Λάρυμνα.
- 7.45 Μανώλης Κορρές. Συμβολή στη μελέτη του Χριστιανικού Παρθενώνος.
- 8.00 Ευζήτηση ως τις 8.45
- 9.00 Δεξίωση στη Ροτόντα

Κυριακή, 9 Ιουνίου 1985

Πρωινή συνεδρίαση. Αίθουσα Συνεδρίων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
Προεδρεύουν Α. Τσιτουρούδου και Π. Ατζακά.

- 10.30 Παύλος Μυλωνάς. Η Τράπεζα της Μεγίστης Λαύρας.
- 10.45 Πλούταρχος Θεοχαρίδης. Παρατηρήσεις στην οικοδομική ιστορία του περιβάλλοντος Μονής Ιβήρων.
- 11.00 Νικόλαος Χαρκιολάκης. Έρευνες στην αρχιτεκτονική Μονής Σταυρονικήτα. Ανατολική και βόρεια πτέρυγα.
- 11.15 Πλούταρχος Θεοχαρίδης. Χαράγματα που χρονολογούν τα μολυβδόφυλλα κάλυψης στο καθολικό της Μονής Σταυρονικήτα.
- 11.30 Δ ι ά λ ε ι μ μ α
- 11.45 Μιλτιάδης Πολυβύου. Ένα νέο στοιχείο για τον ακριβή προσδιορισμό του έτους ανέγερσης του καθολικού Μονής Διονυσίου.
- 12.00 Στέργιος Στεφάνου. Οικοδομικές φάσεις Μονής Διονυσίου.
- 12.15 Γωακείμ Παπάγγελος. Ο αρχιτεκτονικός όρος "χορός" και ο Άγιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης.
- 12.30 Παντελής Φουντάς. Η τυπολογία της πρώτης φάσης του Πρωτάτου.
- 12.45 Παύλος Μυλωνάς. Παρατηρήσεις στο Καθολικό των Ιβήρων.

Απογευματινή συνεδρίαση. Αίθουσα Συνεδρίων της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Προεδρεύουν Ν. Δρανδάκης και Χ. Μπούρας.

- 5.30 Δημήτρης Τριανταφυλλόπουλος. Βενετοκρατούμενη και Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα. Πολιτιστικές παραλληλίες και αντιθέσεις.
- 5.45 Όλγα Γκράτζλου. Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου.
- 6.00 Άννα Τσιτουρούδου. Ιστορικές επιγραφές στην εντοίχια ζωγραφική της Ελλάδος.
- 6.15 Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά. Οι δωρητές στις αφιερωματικές επιγραφές της όψιμης αρχαιότητας.
- 6.30 Δ ι ά λ ε ι μ μ α
- 6.45 Μ.Κεσίσογλου-Ε.Μήρτσου-Ι.Στρατής. Αναλύσεις βυζαντινών γυαλιών από τους Φιλίππους.
- 7.00 Ναταλία Πούλου-Πακαδημητρίου. Πήλινα λυχνάρια από τη Σάμο.
- 7.15 Γεώργιος Φιλοθέου-Μαρία Μιχαηλίδου. Ναυάγιο βυζαντινού κλοίου με φορτίο κεραμεικών κοινά στο Καστελλόριζο.
- 7.30 Γεώργιος Δημητροκάλλης. Ιδιορρυθμες βυζαντινές παραστάσεις της ψυχής.
- 7.45 Joannès Pascal. L'Octateuque du Sérail. Apport de l' étude du dessin sous-jacent des miniatures par les methodes d'examen infra-rouges.
- 8.00 Christopher Walter. Η εικονογραφία του Αγίου Γεωργίου με τον δράκοντα.
- 8.15 Συζήτηση.
- 8.45 Μανόλης Χατζηδάκης. Συμπεράσματα από το Συμπόσιο.

Μιχ. Γ. Ανδριανάκης.

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑΝΝΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ.

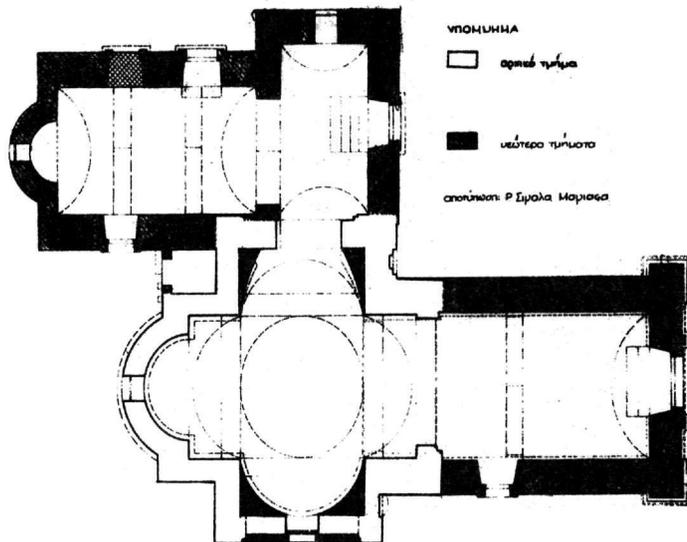
Ο διπλός ναός της Παναγίας και της Αγίας Παρασκευής στην Κυριάννα Ρεθύμνου σχηματίζει ένα ιδιόρυθμο σύμπλεγμα, ενοποιημένο από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία επεμβάσεων της όψιμης Ενετοκρατίας και τα νεώτερα ασβεστοκονιάματα. Ο ναός της Παναγίας, όπως μας είναι γνωστός από την κάτοψη του G. Gerola (Monumenti, 11, 211, σχ. 198) που αναδημοσιεύεται από τον Α.Κ. Ορλάνδο (ΑΒΜΕ, τ. Α' (1935), σελ. 114), κατατάσσεται στην κατηγορία των μονόκλιτων τρίκογχων, οι οποίοι εμφανίζονται στην περιοχή των Χανίων κατά τις αρχές του 17ου αιώνα κυρίως ως καθολικά Μονών, με την ιδιορρυθμία ότι εδώ οι κόγχες είναι ορθογώνιες εξωτερικά.

Προσεκτική παρατήρηση του μνημείου μας οδήγησε σε μερικά συμπεράσματα ως προς την αρχική του μορφή και τις μεταγενέστερες επεμβάσεις. Αρχικό κτίσμα είναι το ανατολικό τμήμα του ναού της Παναγίας, το οποίο ανήκε στον αρχιτεκτονικό τύπο του ελεύθερου, ισοσκελούς σταυρού με τρούλο. Στη βόρεια κεραία διαγράφεται η καμπύλη από τα διπλά τυφλά αψιδώματα, ενώ στη νότια διακρίνονται καθαρά ολόκληρα τμήματά τους στο σημείο της ενώσεως με το παρεκκλήσι της Αγίας Παρασκευής. Μικρότερα διακοσμητικά τυφλά αψιδώματα διακρίνονται εξωτερικά στη δυτική όψη της βόρειας και νότιας κεραίας. Από την αρχική στέγαση διατηρείται μέρος στη νότια και δυτική και, πιθανότατα, στην ανατολική κεραία. Η προσθήκη κατ'επέκταση της νότιας κεραίας του σε σχήμα ανεστραμμένου T παρεκκλησίου της Αγίας Παρασκευής είναι ορατή εξωτερικά και εσωτερικά.

Τα λίγα στοιχεία τα οποία διασώζονται από τον αρχικό ναό, αν και δε δίδουν ολοκληρωμένη εικόνα, εντούτοις βοηθούν να τον συνδέσουμε με τα παλιότερα δείγματα μιας ενδιαφέρουσας ομάδας κρητικών ναών. Πρόκειται για τα κτίσματα του Ιωάννη του Ξένου στις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα και κυρίως το περίφημο καθολικό της Μονής Μυριοκεφάλων και το ναό του Αγίου Παύλου στον "Όπισω Αιγιαλόν", κοντά στην Αγία Ρουμέλη των Σφακιών, με τους οποίους παρουσιάζει αναλογίες ο ναός της Κυριάννας. Η Διαθήκη εξάλλου του Ξένου αναφέρει ρητά την οικοδόμηση ναού του Αγίου Γεωργίου "πλησίον του χωριού της Πηγής", το οποίο απέχει ελάχιστα από την Κυριάννα. Τέλος το ίδιο το όνομα του χωριού είναι πιο λογικό ότι προέρχεται από το λαϊκό τύπο του ονόματος του οσίου "Κυρ-Γιάννης", όπως συμβαίνει με ναούς και χωριά της περιοχής Χανίων, παρά από το όνομα κάποιας "Κυρίας Άννας". Για τους λόγους που προαναφέραμε, θεωρούμε ως πιθανότερη εικόπη την ταύτιση του κτίσματος, που αναφέρεται στη Διαθήκη του Ξένου με το ναό της Παναγίας, παρά με εκείνο του Αγίου Δημητρίου στο ομώνυμο, επίσης κοντινό με την Πηγή, χωριό (Γ. Β. Αντουράκης). Ο ναός του Αγίου Δημητρίου είναι περισσότερο σύνθετη και πολυτελής κατασκευή, δυσανάλογη με τις δυνατότητες του οσίου, πριν από το καρποφόρο ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη, του οποίου οι συνέπειες είναι ορατές, αν συγκρίνουμε ένα άλλο κτίσμα του Ξένου, το

μεγάλο ναό του Αλικιανού με τους ναούς των Μυριοκεφάλων και της Κυριάννας.

Στα τέλη της Ενετοκρατίας ο ερειπωμένος τότε ναός φαίνεται ότι ουσιαστικά ανακατασκευάζεται και μετατρέπεται σε μονόχωρο τρίκογχο με επιμήκη τη δυτική του κεραία και με την προσθήκη του ναού της Αγίας Παρασκευής στη νότια πλευρά του. Η βόρεια κεραία μετατρέπεται κανονικά σε κόγχη, ή ανατολική παρέμεινε όπως είχε και η νότια με τη βοήθεια κάποιων υποτυπωδών ημιχωρίων, μετατρέπεται σε ατελή κόγχη, ενώ κατασκευάζεται νέος τρούλος και κόγχη ιερού. Η προτίμηση του νέου αυτού αρχιτεκτονικού τύπου γίνεται από επίδραση των ανάλογων παραδειγμάτων, που συνηθίζονται την εποχή αυτή στην περιοχή των Χανίων, με πρώτο παράδειγμα, όπως δείξαμε, το χρονολογούμενο στα 1613 ναό της Παναγίας στα Τσικαλαριά (βλ. υπό εκτύπωση Πεπραγμένα Ε΄ Κρητολογικού Συνεδρίου). Η από λαξευτό πωρόλιθο πρόσοψη του ναού περιέχει όλα εκείνα τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που συναντούμε σε ανάλογους ναούς της Κρήτης αυτήν την εποχή. Η βαρύτητα ωστόσο των αναλογιών, που σχετίζεται εν μέρει με τις δεσμεύσεις από το προϋπάρχον κτίσμα, η παρερμηνεία στη χρήση των αρχιτεκτονικών στοιχείων και το γεγονός της κατάκτησης της περιοχής από τους Τούρκους, αποτελούν στοιχεία τα οποία περιόριζαν το χρόνο των επεμβάσεων στα λίγο πριν από το 1645 χρόνια και δίδουν στο μνημείο το ρόλο ενός από τα πιο πρώιμα δείγματα της τοπικής λαϊκής αρχιτεκτονικής, όπως διαμορφώθηκε από τις επιδράσεις του Βενετοϊάνικου Μανιερισμού και επεκράτησε στα επόμενα χρόνια.

Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΤΖΑΚΑ

ΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ ΣΤΙΣ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΟΨΙΜΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ

Η συγκέντρωση και η μελέτη των αφιερωματικών επιγραφών της όψιμης αρχαιότητας οδηγεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις, σχετικές όχι μόνο με τους τρόπους που γίνονταν οι δωρεές και τους διάφορους λεκτικούς τύπους με τους οποίους εκφραζόταν το περιεχόμενό τους, αλλά και με την κοινωνική και οικονομική διάρθρωση της εποχής.

Τα αξιόλογα αυτά επιγραφικά τεκμήρια έχουν διασωθεί σε μεγάλο αριθμό, αντίθετα με τα έργα που περιγράφουν τα κείμενά τους, από τα οποία πολύ συχνά κανένα ίχνος δεν υπάρχει πια.

Στις αφιερωματικές επιγραφές πρωτεύοντα ρόλο παίζουν οι δωρητές, τα πρόσωπα δηλ. που δαπάνησαν τα χρήματα για να πραγματοποιηθεί το συγκεκριμένο έργο. Όταν οι δωρητές καλύπτονται πίσω από τη γνωστή συνειδητή χριστιανική ανωνυμία ("ὧν ο θεός οἶδεν τὰ ὀνόματα" και άλλοι παρόμοιοι τύποι), οι επιγραφές δε μας παρέχουν περισσότερα στοιχεία γι αυτούς. Όταν όμως οι αφιερώσεις γίνονται επώνυμα, τότε δίνεται η δυνατότητα για παρατηρήσεις που οδηγούν στη συγκρότηση του κοινωνικού, θα λέγαμε, πορτραίτου των δωρητών και της οικονομικής τους επιφάνειας. Το επάγγελμα, που συχνά συνοδεύει το όνομα, και οι ενδεχόμενοι τίτλοι ευγενείας, σε συνδυασμό με την έκταση και το είδος της δωρεάς, είναι τα κυριότερα στοιχεία που παρέχουν οι επώνυμες αυτές αφιερωματικές επιγραφές.

Τα συμπεράσματα αφορούν τόσο στην εκκλησιαστική όσο και στην κοσμική ιεραρχία. Και στις δύο περιπτώσεις διαπιστώνεται μια πυραμιδωτή διαστρωμάτωση από τις ανώτερες προς τις κατώτερες τάξεις. Στον εκκλησιαστικό κόσμο την κορυφή κατέχει συνήθως ο επίσκοπος, που συχνά εμφανίζεται ως συντονιστής στην εκτέλεση έργων και σπανιότερα ως δωρητής ο ίδιος, ενώ από τα μέλη του κατώτερου κλήρου (πρεσβυτέρους, διακόνους, αναγνώστες κ.α), καθώς και από μοναχούς, προέρχεται μεγάλος αριθμός δωρητών με τη "σπουδή", τη φροντίδα δηλ. αυτών των τελευταίων, υλοποιούνται πολλές από τις εργασίες που αναφέρονται στις αφιερωματικές επιγραφές.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κοινωνική διαστρωμάτωση στους κοσμικούς δωρητές. Ευγενείς, ανώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι και πλούσιοι επαγγελματίες, διανοούμενοι, έμποροι, ναύκληροι, γυναίκες υψηλών κοινωνικών τάξεων αλλά και γυναίκες επαγγελματίες γίνονται γνωστοί μέσα από τα

κείμενα των αφιερωματικών επιγραφών ως οικονομικοί χορηγοί εκκλησιαστικών και άλλων δημόσιας χρήσης οικοδομημάτων, καθώς και επιμέρους διακοσμητικών εργασιών.

Οι αφιερώσεις, ωστόσο, δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο των υψηλών κοινωνικών τάξεων. Ένα πλήθος δωρητών χωρίς ενδείξεις προέλευσής τους από ιδιαίτερα υψηλές κοινωνικά και εύπορες τάξεις εμφανίζονται στις αφιερωματικές επιγραφές. Οι δωρεές των ανθρώπων αυτών ήταν, όπως είναι φυσικό, ανάλογες με τις μικρές οικονομικές τους δυνατότητες: υπάρχουν όμως και περιπτώσεις μεγαλύτερων από μέρους τους δωρεών, που πετυχαίνονται με τη συλλογική συμβολή πολλών συγχρόνων προσώπων.

Βεχωριστό, τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει μια ομάδα ψηφιδωτών επιγραφών, στις οποίες δηλώνεται η συγκεκριμένη υλική προσφορά των δωρητών, με την αναφορά είτε της έκτασης του δαπέδου που ανέλαβαν να στρώσουν με ψηφιδωτό ή του χρηματικού ποσού που δαπάνησαν.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΕΝΗΣ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΕΝΑ ΚΑΤΕΣΤΡΑΜΜΕΝΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΤΙΡΙΟ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Στο ανατολικό τμήμα της Θεσσαλονίκης σώζονταν παλιότερα (τουλάχιστο ως το 1918) βυζαντινά ερείπια, τα οποία, σύμφωνα με την προφορική παράδοση, ανήκαν σε ναό που ήταν αφιερωμένος στη μνήμη του Αγίου Νικολάου του επιλεγμένου "το Γλυκύ Νερό (;)".

Το μνημείο πρωτοπαρουσιάστηκε από τον O. Tafrafi (Topographie de Thessalonique, Paris 1913, p. 190, pl. XXIX, 2) και έκτοτε δεν έχει προσδιοριστεί η ακριβής του θέση. Στην ανακοίνωση αυτή τεκμηριώνεται η τοπογραφική ταύτιση του μνημείου, με βάση παλιές δημοσιευμένες και αδημοσίευτες φωτογραφίες, προσδιορίζεται η πιθανότερη χρήση, σκιαγραφείται το ιστορικό του πλαίσιο και επιχειρείται μία στενότερη χρονολόγηση μέσα στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Η αρχιτεκτονική ανάλυση οδηγεί στην άποψη πως τα ερείπια του κατεστραμμένου βυζαντινού κτιρίου δεν ανήκαν σε ναό αλλά σε πρότυλο μοναστηριού της εποχής των Παλαιολόγων που υπήρχε νοτιότερα της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου Ορφανού, στη διασταύρωση των οδών Αθηνάς και Αποστόλου Παύλου (βλ. παράπλευρο σχέδιο, θέση Α).

Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΑ ΜΕ ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΚΗΡΥΓΜΑΤΟΣ

Παρουσιάζεται μια κρητική εικόνα με την σπάνια παράσταση του έσωτερικού μιᾶς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας, ὅπου γίνεται κήρυγμα. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό ξυλόγλυπτο καί ἐπίχρυσο τέμπλο, πού ἔχει ἀποδοθεῖ μέ μεγάλη ἀκρίβεια. Οἱ δεσποτικές εἰκόνες παριστάνουν τόν Χριστό στόν τύπο τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως, τήν θεοτόκο Ὀδηγήτρια, τόν πτερωτό Πρόδρομο, ἕναν ἔνθρονο ἱεράρχη, πού μπορεῖ νά ταυτισθεῖ μέ τόν Ἅγιο Νικόλαο, καί ἕναν ἀσκητή -πιθανῶς τόν ἅγιο Ἀντώνιο-. Στά βημόθυρα τῆς προθέσεως εἰκονίζονται μορφές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Στό ἐπιστύλιο 19 εἰκόνες τοῦ δεσποτικοῦ καί τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου στέφονται ἀπό ἡμικυκλικές κόγχες μέ ἀχιβάδες. Ψηλότερα μέγανος σταυρός πλασιώνεται ἀπό τά λυπηρά. Μακρόστενες εἰκόνες τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καί τοῦ Ἐπιταφίου Θρήνου εἶναι τοποθετημένες πάνω ἀπό τήν Ὀραία Πύλη καί τήν θύρα τῆς προθέσεως. Στό ἐπάνω μέρος τῆς παραστάσεως ἐπιφαίνονται πάνω σέ σύννεφα ὁ Χριστός, ἄγγελοι, ἕνας προφήτης καί δύο ἱεράρχες. Χαμηλά εἰκονίζονται σέ ἰδιαίτερο διάχωρο ἀμαρτωλοί, πού παιδεύονται στήν Γέεννα τοῦ πυρός.

Ἡ εἰκόνα τοποθετεῖται στόν ὄψιμο 16ο αἰ. καί γίνεται προσάθεια ἀποδόσεώς της σέ ἐπάνυμο καλλιτέχνη τῆς ἐποχῆς.

(Ἡ μελέτη ἔχει δοθεῖ γιά δημοσίευση στόν 12ο τόμο τοῦ ΔΧΑΕ).

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Η ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου δεν αρχίζει πραγματικά με την ίδρυσή του, το 1914, αλλά, όπως είναι γνωστό, αρκετά χρόνια νωρίτερα, με την ίδρυση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, το Δεκέμβριο του 1884. Από τους πρώτους στόχους της Εταιρείας ήταν η ίδρυση Μουσείου της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Η πλούσια συλλογή της ΧΑΕ, που καταρτίστηκε κυρίως χάρη στο ζήλο του Λαμπάνη, ενσωματώθηκε το 1923 στο Βυζαντινό Μουσείο. Ο χαρακτήρας που είχε η Συλλογή αυτή αποτελεί επομένως ένα σημαντικό κεφάλαιο από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου.

Η αντίληψη του Λαμπάνη για το χαρακτήρα του Μουσείου της ΧΑΕ και για τους στόχους του φανερώνεται τόσο στα γραπτά του όσο και στην ίδια τη συλλογή: διαπνέεται από έναν όψιμο ρομαντισμό προσανατολισμένο κυρίως προς τη ζωή της εκκλησίας. Διαφορετική θεώρηση για τη σημασία της σπουδής του μεσαίωνα και της προστασίας των μνημείων του, επομένως και για το χαρακτήρα του Μουσείου του, είχαν οι δύο πρωτεργάτες της ίδρυσης του Βυζαντινού Μουσείου, ο πρώτος έφορος βυζαντινών αρχαιοτήτων, Αδαμάντιος Αδαμαντίου, και ο Γενικός Επιθεωρητής Αρχαιοτήτων, Παναγιώτης Καββαδίας. Βρίσκονται κοντύτερα στη γραμμή του Παπαρρηγόπουλου, που επέμεινε στη σημασία του μεσαιωνικού ελληνισμού για την επιβίωση του έθνους. Από την άλλη μεριά την εποχή της ίδρυσης του Μουσείου οι Βυζαντινές Σπουδές είχαν οργανωθεί σε ξεχωριστή επιστήμη και ο Αδαμαντίου, που ήρθε από το κέντρο τους, το Παρίσι, έχει μίαν επιστημονική αντιμετώπιση του έργου του Μουσείου.

Η συγχώνευση των συλλογών της ΧΑΕ και του Βυζαντινού Μουσείου, το 1923, συμπίπτει με την αλλαγή στη Διεύθυνσή του. Ο Γεώργιος Σωτηρίου οργανώνει την πρώτη κοινή έκθεση των δύο συλλογών στο ισόγειο της Ακαδημίας. Με την ταξινόμηση του υλικού σε επιστημονική βάση και με την εισήγηση ενός τρόπου έκθεσής του γίνεται ο ουσιαστικός οργανωτής του.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ "ΚΡΥΠΤΗΣ" ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ
ΤΗΣ Μ. ΛΕΙΜΩΝΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Οί υπό εξέταση τοιχογραφίες, πού αποκαλύφθηκαν καί καθαρίστηκαν ἐδῶ καί δεκαπέντε χρόνια, κοσμοῦν τόν ἀνατολικό καί βόρειο τοῖχο τῆς λεγόμενης "κρύπτης" τοῦ καθολικοῦ, ἡ ὁποία στήν οὐσία δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τό παρεκκλήσιο τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Σύγχρονες τοιχογραφίες ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ καί στόν ἡμικύλιονδρο τῆς κεντρικῆς κόγχης καί ὑπάρχουν βάσιμες ἐλπίδες ὅτι ὑπάρχουν καί στό χῶρο τῆς Πρόθεσης.

Ἡ ἐπικοινωνία τοῦ Ἱεροῦ Βήματος μέ τήν "κρύπτη" γίνεται ἀπό ἓνα μικρῶν διαστάσεων ἐρμάριο-θύρα, ἐνῶ ἄλλη, ἐπίσης μικρή, θύρα ἀνοίχτηκε στόν ἀνατολικό τοῖχο κατά τίς ἐπισκευές τοῦ 1971. Δυτικά ὁ χῶρος εἶναι κλεισμένος μέ συνεχῆ τοῖχο.

Ἡ διατήρηση τῶν σωζομένων τοιχογραφιῶν εἶναι ἄριστη, παρόλο πού ἐπάνω τους εἶχε ἀκουμπήσει τοῖχος γιά τή στήριξη τοῦ πατώματος τοῦ παταριοῦ τῆς κρύπτης (1795). Βλάβη ἔχουν ὑποστεῖ οἱ παραστάσεις πού βρίσκονται στό ἀνώτατο καί στό νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ καθῶς καί στό ἀνατολικό τοῦ βόρειου τοίχου.

Περίεργο εἶναι τό εἰκονογραφικό πρόγραμμα πού ἀκολούθησε ὁ ζωγράφος, ἰδίως στόν ἀνατολικό τοῖχο, ὅπου στό τεταρτοσφαιρίο εἰκονίζεται ὁ Χριστός Σωτήρ. Κάτω, στόν ἡμικύλιονδρο, ἀριστερά καί δεξιά ἀπό ἓνα μικρό παράθυρο, οἱ διάκονοι ἅγιοι Ἀβιβος καί Λαυρέντιος, ἐνῶ δύο ἱεράρχες, οἱ ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Νηστευτής καί ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης στραμμένοι πρός τό κέντρο καί μέ ἀνοιχτά εἰλητάρια στά χέρια, βρίσκονται στίς παρειές ἔξω ἀπό τήν κόγχη. Ἀπό τήν ἐπιγραφή πού ὑπῆρχε ἀριστερά καί δεξιά ἀπό τή γένεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου ὠρίζεται μόνο τό ἀριστερό τμήμα πού ἀναφέρει "...ΙΕΡΑΝ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ ΣΟΥ ΒΑΛΕΩΝ".

Στήν ἀμέσως ἀνώτερη ζώνη τοῦ ἴδιου τοίχου εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Ἰακώβ πού εὐλογεῖ τοὺς δώδεκα υἱοὺς του καί πιο πάνω ἀριστερά, δίπλα ἀπό ἓνα κυκλικό παράθυρο, ἡ Βρεφοκτονία, πού πιθανόν νά συνεχίζεταν καί στό ὑπόλοιπο τμήμα δεξιά. Κάτω ἀπό τήν κόγχη ὑπάρχει διακοσμητική ταινία μέ ἀνθικό κόσμημα καί ποδέα.

Στή μικρή κόγχη τοῦ βόρειου τοίχου εἰκονίζεται μέσα σέ σαρκοφάγο ὁ Χριστός σέ Ἄκρα Ταπεινώση. Στό μέτωπο τῆς κόγχης ἀπό ἀριστερά πρός τά δεξιά σέ μετάλλια παριστάνονται οἱ ἅγ. Φωκᾶς, Αὐτόνομος καί Εὐμένιος Γορτύνης. Πιο πάνω ἡ μισοκαταστραμμένη παράσταση τοῦ Χριστοῦ μέ δυό

μαθητές πού συνομιλοῦν, ἐνῶ δεξιά ὑπάρχει κάποιο οἰκοδόμημα. Πρόκειται γιά τήν ἱστορία τοῦ πέμπτου ἐωθινοῦ εὐαγγελίου (συνάντηση τοῦ Χριστοῦ μέ τόν Λουκά καί Κλεόπα). Ἀριστερά ἀπό τήν κόγχη εἰκονίζεται ὁ ὄσιος Δανιήλ ὁ στυλίτης.

Ὁ διάκοσμος τοῦ παρεκκλησίου τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Λειμῶνος πρέπει νά σχετίζεται μέ τίς οἰκοδομικές δραστηριότητες τοῦ κτίτορα τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἰγνατίου, ὁ ὅποῖος τόν μικρό ναό τῶν Ταξιαρχῶν τόν ὁποῖο κληρονόμησε ἀπό τόν πατέρα του, "ἐκ θεμελίων ἐξ ἰδίων ἀναλωμάτων ἀνήγειρε" καί τοῦ ἀφιέρωσε " χωράφια καί δένδρα, καί κελλία ἔκτισε". Οἱ δραστηριότητες του αὐτές πρέπει νά τοποθετηθοῦν ἀνάμεσα στό 1527 καί τό 1567.

ΙΟΡΔΑΝΗΣ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ο ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟΣ ΠΥΡΓΟΣ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΚΗΣ ΠΕΤΡΙΝΑΣ

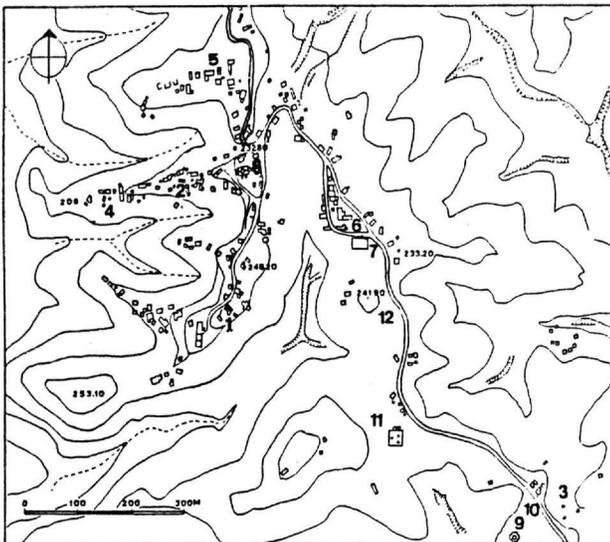
Ἡ Κώμης Ἐκφρασις τοῦ συνδεομένου πρὸς τοὺς Παλαιολόγους ἑνομοφύλακος Ἰωάννου διακόνου τοῦ Εὐγενικοῦ ἔχει συνταχθεῖ, ἴσως στὸ β' τέταρ. τοῦ 15ου αἰ., μετὰ ἀπὸ ἐπιτόπια ἐπίσκεψη καὶ μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνάληψη θέσεως ἢ καὶ παροχὴ δικαιωμάτων ἄμεσα ἢ ἔμμεσα σχετιζομένων μὲ τὴ Λακωνικὴ Πετρίνα, τὴ "χρηστὴ κώμη" στὴν ὁποία καὶ ἀναφέρεται. Παρὰ τὴ σημασία τοῦ κειμένου γιὰ τὴν ἀνασύνθεση τῆς εἰκόνας ἑνὸς ὑστεροβυζαντινοῦ χωριοῦ ἢ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία καὶ μνημειακὴ τοπογραφία τῆς περιοχῆς του, ἡ Ἐκφρασις δὲν εἶχε ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα. Σ' αὐτὴν περιέχεται πάντως καὶ ἡ ἀρχαιότερη μνεῖα ἑνὸς κοινοτικοῦ πύργου, πού βρισκόταν ἐπάνω σὲ λόφο, στὸ μέσον τοῦ χωριοῦ, καὶ εἶχε κτισθεῖ ἀπὸ τοὺς κατοίκους, οἱ ὅποιοι μάλιστα τὸν εἶχαν ἤδη χρησιμοποιήσει γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ἐπιδρομῶν ἀπὸ γειτονικὴ περιοχὴ.

Στὰ 1554, ἡ Πετρίνα ἐμφανίζεται στὸ χάρτη τοῦ Agnese (Petina), ἐνῶ ὁ Ἄμβρ. Φραντζῆς καταχωρεῖ τρεῖς πύργους στὸν προεπαναστατικὸ οἰκισμό, στὸν κατάλογο τῶν πύργων τῶν Τουρκαλβανῶν τῆς Μπαρδούνιας, πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1715 γιὰ νὰ τὴν ἐγκαταλείψουν πανικόβλητοι στὶς πρῶτες ἡμέρες τοῦ Ἀγώνα. Στὰ 1892, ὁ Κ. Νεστορίδης, στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς Ἐκφράσεως, σημειώνει, μὲ τὴν ἴδια ὁμῶς ἀνακρίβεια, τὴν ὕπαρξη θεμελίων, δῆθεν, τοῦ πύργου μέσα στὸ χωριό.

Ὅμως, στὴ σημερινὴ Πετρίνα, ὁ μοναδικὸς πύργος πού ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται, καὶ μάλιστα ἄθικτος σχεδὸν καὶ ἀκέραιος, εἶναι ἀκριβῶς ὁ Παλαιολόγειος πύργος τῆς. Ὑψώνεται ἐπιβλητικώτατος μέσα σὲ μεγάλη αὐλὴ, πάνω στὴν ὁδ. Θαλῆ Κουτούπη (βλ. τοπογρ., ἀρ. 1), πρὸς Ν τῆς κεντρικῆς πλατείας (ἀρ. 8). Ἡ θέση του πάνω σ' ἔναν ἀπὸ τοὺς λόφους τῆς Πετρίνας, σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὴν Παναγίτσα, τὴν παλιότερη ἐκκλησία τοῦ χωριοῦ, πολὺ χαμηλότερα (ἀρ. 2), ἕνα δρομικὸ κτίσμα στεγασμένο μὲ ὀξυκόρυφη καμάρα ἐνισχυμένη μὲ σφενδόνιο, πού πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ μιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς ἐκκλησίες πού μνημονεύει ὁ Εὐγενικός, προσδιορίζει τὴ θέση καὶ τὴ σημαντικὴ ἔκταση πού κάλυπτε ἡ ὑστεροβυζαντινὴ Πετρίνα.

Τὸ κτήριο, μοναδικὸ εἶδος πύργου τῆς ἐποχῆς, παρουσιάζει συγκεκριμένους ὁμοιότη-

τες πρὸς τὰ ἀρχοντικά καὶ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ, καθὼς ὁμοίως καὶ πρὸς ἕναν τύπο πύργων τοῦ τουρκοκρατούμενου Μοριᾶ, ἡ ὕπαρξη καὶ διάδοσις τῶν ὁποίων μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ 1671. Πρόκειται γιὰ ἀνωγοκάτωγο, πλατυμέτωπο κτίσμα, τοῦ τύπου Β πού διακρίνει ὁ Ὅρλάνδος στὸ Μυστρᾶ, ἔξ. διαστ. 6 X 14 μ. καὶ ὕψους 10 μ., περίπου, μὲ καμαροσκέπαστο ἰσόγειο, μὲ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα στὴ βόρεια πλευρά, καὶ μεγάλη αἶθουσα (τρίκλινος) στὸν ὄροφο, μὲ δυὸ ἀντικρυστὰ θυρώματα εἰσόδου καὶ ἐπτὰ συνολικά παράθυρα. Σὲ ἐπαφή πρὸς τὴ νότια πλευρά του, ὑφίσταται καὶ δεύτερο ὀρθογωνικό κτίσμα, λίγο στενότερο, μὲ καμαροσκέπαστο ἰσόγειο καὶ ἀρχικό ὄροφο, τὸ ὁποῖο ὁμοίως φαίνεται μᾶλλον νὰ ἀποτελεῖ, μαζί μὲ τὴν ἔξ. σκάλα του καὶ ἕνα ἡμικυκλικό "κλουβί", μεταγενέστερη προσθήκη. Οἱ τοῖχοι εἶναι κτισμένοι μὲ ἀργούς λίθους καὶ πῆλινα ὄστρακα καὶ μόνον στίς γωνίες ὑπάρχουν λαξευτοὶ γωνιόλιθοι. Ὅλα τὰ ἀνοίγματα εἶναι τοξωτὰ, μὲ ὀρθογωνικά ὁμοίως πλαίσια, πάνω ἀπὸ τὸ ἀνώφλι τῶν ὁποίων ἐκτείνεται ἀνακουφιστικό ἡμικυκλικό τόξο, ἀπὸ ἐναλλάξ ἀψιδόλιθους καὶ πλίνθους, τριγυρισμένο ἀπὸ λεπτὴ ταινία τούβλων. Στὰ στηθαῖα τῶν παραθύρων, καθὼς καὶ στὴν ὀρθογωνικὴ καταχύστρα, πάνω καὶ πλάγια στὸ θύρωμα τῆς βόρειας πλευρᾶς, προεξέχουν ζευγὴ μεγάλων πέτρινων φουρουσιῶν, εἰδικοῦ προορισμοῦ. Ἡ προσπέλασις, κατευθεῖαν στὸν ὄροφο, γινόταν μὲ αἰρετὴ σκάλα ἢ μὲ συνδυασμὸ κτιστῆς σκάλας, σὲ ἀπόστασις, καὶ αἰρετοῦ σανιδώματος. Ἐκατέρωθεν τῶν παραστάδων τῆς εἰσόδου στὸν ὄροφο, ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου σὲ κτήρια τοῦ Μυστρᾶ ὑπῆρχαν πλίνθινοι σταυροὶ μέσα σὲ πλαίσιο ἀπὸ τούβλα, ἐδῶ ἔχουν ἐντοιχισθεῖ ἀποτιμήματα ἐπιτυμβίων μᾶλλον στηλῶν, μέσα σὲ πλαίσιο, μὲ παραστάσεις ἀνδρικήs καὶ γυναικείας μορφῆs, ἀντί-

στοιχα, πού πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ κοντινὸ Γύθειο, τὴν παράκτια ἐκείνη περιοχή γιὰ τὴν ὁποία ὁ Εὐγενικός ἀναφέρει "τεῖχους ἕχνη καὶ πύργων καὶ θεάτρα καὶ οἰκημάτων ἀρχαιοτάτων καὶ ἀγαλμάτων λείψανα".

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΑΗ

ΙΔΙΟΡΡΙΘΜΕΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

Μιά από τις άσυνήθιστες παραστάσεις της ανθρώπινης ψυχής κατά την αρχαιότητα, ήταν η ανθρώπινη κεφαλή (BETHE, NICOLE, RADERMACHER, WASER), που ο GEORG WEICKER δόμησε KOPFSEELE. "Ας σημειωθεί ότι η λέξη κεφαλή όρισμένες φορές είναι συνώνυμη του ψυχή ('Ιλιάδ, Α", 3 - 'Ιλιάδ, Α", 54-55), ενώ η κεφαλή έθεωρετο έδρα της ψυχής ('Ορφικοί, Πυθαγόριοι, Πλάτων, Πολέμων, 'Ηράκλειτος ο Νεώτερος, 'Αρτεμίδωρος κ.λπ.). Τήν απόλυτη ταύτιση της ψυχής και της κεφαλής, βρίσκουμε σε πολλές παραστάσεις της δυτικής μεσαιωνικής τέχνης, όπως π.χ. στους καθεδρικούς ναούς της 'Αμιένης και της FIDENZA, και σε είκονίδιο του VICH (;) της 'Ισπανίας. Τέτοιες ψυχές-κεφαλές, και μάλιστα φτερωτές, βρίσκουμε και στην 'Αναγεννησιακή Τέχνη, που κατά τον WEICKER συνδέονται με τα GEFLÜGELTEN ENGELSKÖPFE DER CHRISTLICHEN KUNST.

Τήν έννοια της ψυχής-κεφαλής που λανθάνει σε απόκρυφα κείμενα (Παράδοσις Πλάτου), αλλά και νεώτερα κείμενα (Ρίμα Θρηνητική του 'Ιωάννου Πικατόρου), βρίσκουμε στην Βυζαντινή Τέχνη κυρίως από τον ΙΑ' αιώνα, αν και φαίνεται γνωστή δύο αιώνες νωρίτερα. Παραστάσεις της ψυχής-κεφαλής έχουμε σε χειρόγραφα (PARI-SINUS GRAECUS 74, Κώδιξ 'Ιωάννου της Κλίμακος Βατικανής Βιβλιοθήκης, Τετραευαγγέλιο του Τσαρού 'Ιβάν-'Αλεξάνδρου, Κώδιξ 463 Μονής 'Ιβήρων), μωσαϊκά (TORCELLO), φορητές εικόνες (Σινά) και τοιχογραφίες ("Άγιος Γεώργιος Κουβαρά, 'Επισκοπή Μάνης, "Αη-Στράτηγος Μπουλαριών).

Οί βυζαντινές ψυχές-κεφαλές δέν πρέπει νά συγχέονται με παραστάσεις κολαζομένων, που συχνά δείχνονται μισοβυθισμένοι στην φωτιά μέχρι τό στήθος ή τό λαιμό, όπως π.χ. στο TORCELLO και την Παναγία την Μαυριώτισσα της Καστοριάς. Οί παραστάσεις αυτές, ούσιαστικά είκονογραφοϋν απόκρυφα κείμενα ('Αποκάλυψις Παύλου, 'Αποκάλυψις Θεοτόκου).

ΝΙΚΟΥ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΑ ΝΕΙΑΤΑ.

Μέσα στο κεφαλοχώρι Νειάτα της 'Επιδαύρου Λιμηράς (Λακωνίας) σώζεται ο μονοκάμαρος ναΐσκος του 'Αγίου Νικολάου, διαστ. 5,50X2,65, με άψίδα ημικυλινδρική. Τό μνημείο, άσβεστωμένο απέξω, παρουσιάζει δύο οίκοδομικές φάσεις. Στην παλιότερη ή τοιχοδομία, άρκετά κανονική από ήμπεργους λίθους, ποικίλλεται με άραιά κεραμοιλαστικά κοσμήματα. Στόν Α. καί Δ τοίχο διακρίνονται οί άετωματώδεις άπολήξεις του άρχικου κτηρίου, του όποίου τό χτίσιμο ίσως δέν ολοκληρώθηκε. 'Η φάση αύτή έπιτρέπεται ν'άναχθεί στό α' μισό του 13ου αιώνα. 'Αργότερα, μέσα στη βυζαντινή έποχή, οί τοίχοι ύψώθηκαν καί ο ναός καλύφθηκε με ήμικυλινδρικό θόλο.

'Εσωτερικά ήταν κατάγραφος. Χαμηλά όμως οί τοιχογραφίες άσβεστώθηκαν καί όσες έμειναν άκάλυπτες έχουν πολλές φθορές.

Στήν καμάρα του ίεροϋ μεγάλα κομμάτια από τήν 'Ανάληψη καί στόν ήμικύλινδρο της όροφής από δύο σειρές στό κάθε σέλος σκηνές της ζωής του 'Αγίου Νικολάου. Διακρίνονται καλύτερα ή Γέννηση, ο 'Αγιος στό σχολείο, οί τρείς χειροτονίες του, οί τρείς στρατηγοί στη φυλακή, ή κοπή του δέντρου, τό ένύπνιο του Μ. Κωνσταντίνου, ή σωτηρία του πλοίου. 'Εντύπωση προξενεί ή παράλειψη τών παραστάσεων του δωδεκαόρτου για τήν άνετη άνάπτυξη του άγιολογιου κύκλου. Πρασινωπή όχρα ο προπλασμός τών γυμνών μερών, πού έδώ κι έκει μένει άκάλυπτη για τή δήλωση τών σκιών. Πάνω της όχρα αποδίδει τήν έπιδερμίδα καί πολλές φορές χρώμα καστανό τήν έρυθρότητα τών παρειών. 'Ελάχιστες όχρες γραμμές διαμορφώνουν τά φώτα καί καστανές τά χαρακτηριστικά καί τά περιγράμματα.

Στή σκηνή της Γεννήσεως ή διάταξη είναι όπως στην Καστάνια της Μεσσηνιακής Μάνης ('Αγιος Νικόλαος Μαρούλαινας, β' τέταρτο 13ου αί.) καί στην Μπογιάνα (1259). Τό θέμα της χειροτονίας σέ ιερέα προστέθηκε στην είκονογράφηση της ζωής του 'Αγίου κατά τήν έποχή τών Παλαιολόγων. Μοναδική είναι ή άπεικόνιση κωδωνοστασίων στις σκηνές χειροτονίας σέ ιερέα καί έπίσκοπο. Διδακτικός ο τρόπος με τόν όποιο δείχνεται ότι χτυπούσαν τίς καμπάνες.

Οί ανθρώπινες μορφές στα Νειάτα έχουν στενούς ώμους, μακριά παρραλληλόγραμμα πρόσωπα, κομνηνειακές μύτες, μεγάλα μάτια, ζωηρό βλέμμα. Πλατιές γραμμές, σκουρότερες από τήν όχρα της έπιδερμίδας αποδίδουν τίς ρυτίδες. Πλατιές γραμμές γράφουν καί τίς πτυχές τών φορεμάτων, οί

ὁποῖες στήν Ἀνάληψη γίνονται κύματα ἀπό καμπύλες. Οἱ ἀρχαῖοι εἶναι φανεροί, συνηθισμένοι σέ λαϊκότροπα ἔργα. Ὁ διάκος πού χτυπᾷ τίς καμπάνες στή σκηνή τῆς χειροτονίας σέ ἐπίσκοπο ἔχει χοντρό λαιμό καί κάπως εὐσαρκούς ὤμους. Ὁ ἄνω δεξιός Ἄγγελος τῆς Ἀναλήψεως μέ τή στάση του δείχνει ὅτι καταβάλλει πολλή προσπάθεια. Δέ λείπουν λοιπόν ἀναγεννησιακοί χαρακτήρες τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 13ου αἰ. Ἐκτός ἄλλων σχέσεων μέ τοιχογραφίες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ. ἡ ὁμοιότητα τοῦ ἀκροῦ δεξιοῦ ἀγέ- νειου Ἀποστόλου τῆς Ἀναλήψεως μέ Ἀγγέλους τῆς Βαπτίσεως καί τό θωμᾶ τῆς Ἀναλήψεως στήν Κηπούλα τῆς Μάνης (1265) μάς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα πώς ἐκεῖ περίπου πρέπει νά χρονολογηθοῦν καί οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Νειάτων.

Μελίτα ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ - ΓΕΡΟΥΣΗ

'ΟΙ τοιχογραφίες του ναού του 'Αγίου Νικολάου στον Πύργο της Εύβοιας'

'Ο μικρός ναός του 'Αγίου Νικολάου βρίσκεται στην είσοδο του χωριού Πύργος στην Εύβοια, πολύ κοντά στον κεντρικό δρόμο που οδηγεί στην Κύμη. Είναι ένα μονόχωρο καμαροσκέπαστο κτίσμα με δίριχτη στέγη και διαστάσεις 8,70μ. Χ 2,40μ. 'Από την κατασκευή του βορείου τοίχου εξωτερικά και από την ύπαρξη ενός ένισχυτικού τόξου στο εσωτερικό γίνεται φανερό ότι το δυτικό τμήμα του ναού, που σήμερα χρησιμεύει ως νάρθηκας, αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη.

'Ο ζωγραφικός διάκοσμος, που διατηρείται σε πολύ κακή κατάσταση, έχει γίνει σε τρεις φάσεις, οι οποίες μπορούν να τοποθετηθούν χρονολογικά περίπου από το τελευταίο τέταρτο του 13ου έως και την πρώτη εικοσαετία του 14ου αιώνα.

Στό ιερό διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιών. 'Από το παλαιότερο σώζονται ο Άγιος Γρηγόριος, ο Άγιος Πολύκαρπος, ο αρχάγγελος Γαβριήλ από τον Ευαγγελισμό, ο Παλιός των Ημερών και οι διάκονοι Στέφανος και Εύπλος. 'Από το νεώτερο στρώμα διατηρούνται ο Άγιος Νικόλαος στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης με τις μορφές του Χριστού και της Παναγίας που του προσφέρουν τα σύμβολα της Αρχιεπισκοπής, ο Μελισμός και τρεις Ιεράρχες, δηλαδή ο Χρυσόστομος, ο Βασίλειος και πιθανώς ο 'Αθανάσιος, στο ημικυκλικό τμήμα της άψιδας, καθώς και ένας αδιάνγνωστος Ιεράρχης στον βόρειο τοίχο.

Στον κυρίως ναό μόνο η παράσταση της άγιας Άννας με την Παναγία στην άγκαλιά της διατηρείται από το παλαιότερο στρώμα. Στο νεώτερο στρώμα ανήκει ο υπόλοιπος διάκοσμος του χώρου αυτού, ο οποίος περιλαμβάνει έναν Χριστολογικό κύκλο και έναν κύκλο με τον βίο του Αγίου Νικολάου. 'Από τον Χριστολογικό κύκλο σώζονται σήμερα ο Νηπιήρας, η Κοινωνία των 'Αποστόλων και η Προσευχή στην Γεθσημανή. 'Από τον κύκλο με τον βίο του Αγίου Νικολάου διατηρούνται σε κακή κατάσταση δέκα σκηνές, δηλαδή η Γέννηση του Αγίου, μικρό τμήμα από κάποια σκηνή χειροτονίας, τέσσερις σκηνές που αφηγούνται την ιστορία των τριών στρατηγών του Κωνσταντίνου, το θαύμα των τριών φτωχών κοριτσιών, κάποιο θαύμα του Αγίου στην θάλασσα, ή σκηνή με τον Άγιο που ξεριζώνει το στοιχειωμένο δέντρο και η Κοίμηση του Αγίου Νικολάου. Στο δυτικό τμήμα του ναού που χρησιμεύει ως νάρθηκας υπάρχει ένα μόνο στρώμα τοιχογραφιών, όπου διατηρούνται η Γέννηση του Χριστού και επτά στρατιωτικοί Άγιοι. 'Ιχνη από τοιχογραφίες σώζονται ακόμη στίς επιφάνειες του ένισχυτικού τόξου.

Ἡ κακή διατήρηση τοῦ ζωγραφικοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου δέν ἐπιτρέπει πολλές παρατηρήσεις γιά τήν ἐπιλογή τῶν σκηνῶν καί τήν εἰκονογραφία τους. Ἡ ἀπεικόνιση τοῦ τιμωμένου ἀγίου στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἀνάγεται σέ παλαιοχριστιανική παράδοση καί ἀπαντᾷ μέ μεγαλύτερη συχνότητα σέ ὠρισμένες περιοχές τῆς Ἑλλάδος, π.χ. στήν Μάνη, τά Κύθηρα καί τήν Κρήτη. Ὁ ἅγιος Νικόλαος, εἰδικώτερα, εἰκονίζεται ἀρκετά συχνά στόν χώρο τοῦ ἱεροῦ, ἀλλά κυρίως στίς πλάγιες κόγχες τῆς προθέσεως καί τοῦ διακονικοῦ. Ὁ συνδυασμός τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τοῦ Παλαίου τῶν Ἡμερῶν συμβολίζει κατ' ἐξοχήν τήν Ἐνσάρκωση καί ἀπαντᾷ κυρίως ἀπό τό τέλος τοῦ 12ου αἰώνα· συνηθίζεται ἰδιαίτερα στίς διακοσμήσεις τῶν ναῶν τῆς Εὐβοίας τοῦ τέλους τοῦ 13ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα. Ἀπό τίς σκηνές τοῦ Χριστολογικοῦ κύκλου στόν κυρίως ναό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ συνδυασμός τοῦ Νηπιῆρα καί τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων, κυρίως γιά τήν σχέση τῶν σκηνῶν αὐτῶν μέ τήν Βάπτισι καί τήν Θεία Εὐχαριστία, ἀντίστοιχα. Ἡ ἐπιλογή τῶν παραστάσεων ἀπό τόν βίο τοῦ ἀγίου Νικολάου εἶναι ἡ συνηθισμένη γιά ἕναν ναό ἀφιερωμένο στόν ἅγιο καί ἡ εἰκονογραφία σέ γενικές γραμμές ἀκολουθεῖ τούς καθιερωμένους τύπους γιά αὐτόν τόν κύκλο. Τέλος, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καί ἡ Γέννησι τοῦ Χριστοῦ στό δυτικό τμήμα τοῦ ναοῦ· ἡ χαρακτηριστική ὁμοιότητα τῆς εἰκονογραφίας της μέ τήν ἴδια παράσταση σέ δύο γειτονικούς ναούς, τόν Ἁγιο Δημήτριο στό Μακρυχώρι (1303/4) καί τήν Κόλμησι τῆς Θεοτόκου στόν Ὁξύλιθο, φανερώνει τήν ὕπαρξι κοινῶν προτύπων.

Ἀπό τήν ἀποψη τῆς τεχνοτροπίας τους οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν Πύργο συνοψίζουν τήν ἐξέλιξι τῆς ζωγραφικῆς στήν Εὐβοια γιά μισό αἰώνα περίπου. Ἐνα πρῶμο στάδιο ἀντιπροσωπεύουν οἱ τοιχογραφίες τοῦ παλαιότερου στρώματος στό ἱερό καί στόν κυρίως ναό, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ὁμοιότητες μέ τήν βυζαντινή ζωγραφική τοῦ πρῶτου μισοῦ τοῦ 13ου αἰώνα. Ὡστόσο, ὁ λαϊκός χαρακτήρας καί ἡ ἀπλοποίηση στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο πλάθονται τά πρόσωπα, καθώς καί κάποια σωματική εὐρωστία πού χαρακτηρίζει τίς μορφές, ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτές μποροῦν νά τοποθετηθοῦν στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα. Ἐνα μεταγενέστερο στάδιο ἀντιπροσωπεύει ἡ ζωγραφική τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ. Ἡ στενή σχέση της μέ τήν ζωγραφική σέ ναούς γειτονικῶν περιοχῶν τῆς Εὐβοίας πού χρονολογοῦνται γύρω στό 1300 εὐνοεῖ τήν τοποθέτησή της στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 13ου αἰώνα. Τέλος, σέ ἕνα πιό προχωρημένο στάδιο ἐντάσσονται οἱ τοιχογραφίες τοῦ νεωτέρου στρώματος στό ἱερό καί τόν κυρίως ναό. Ὁμοιότητες τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν μέ τήν ζωγραφική μνημείων στήν Εὐβοια πού χρονολογοῦνται στήν πρώτη εἰκοσαετία τοῦ 14ου αἰώνα ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι τό τμήμα αὐτό τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ μπορεῖ νά τοποθετηθῆ γύρω στό 1320.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Α. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

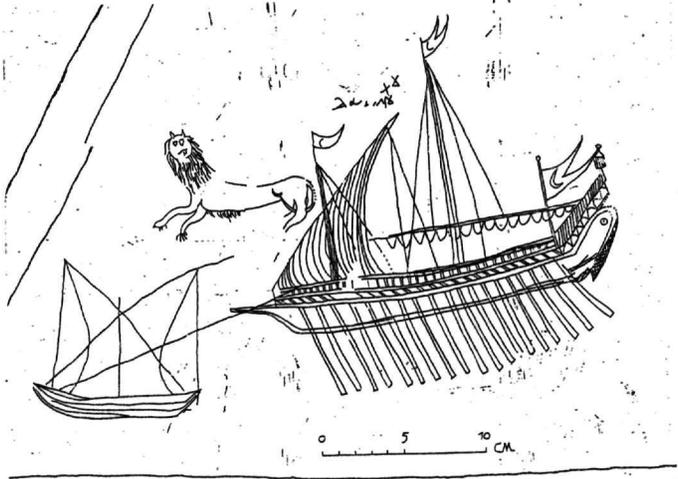
ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ ΠΟΥ ΧΡΟΝΟΛΟΓΟΥΝ ΤΑ ΜΟΛΥΒΔΟΦΥΛΛΑ ΚΑΛΥΨΗΣ
ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΤΑΥΡΟΝΙΚΗΤΑ

Από το είδος και τις διαστάσεις των φύλλων διακρίνονται δύο φάσεις στην παλιά μολυβδοκάλυψη του καθολικού. Η παλιότερη βρίσκεται στους δγμούς του κυρίως ναού και η νεώτερη στην ανακατασκευασμένη Λητή. Τα μολυβδοφύλλα του 1. Βήματος στρώθηκαν το 1976.

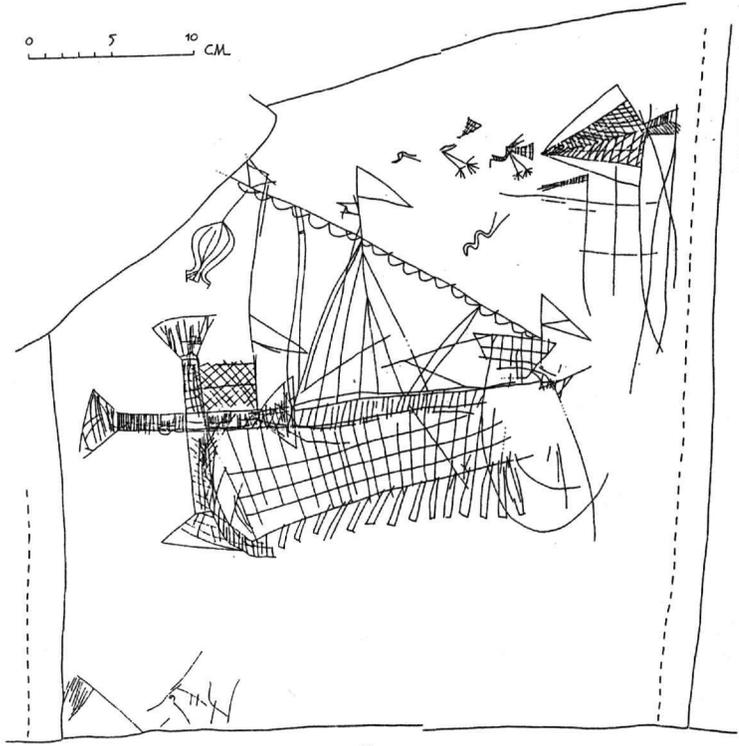
Χαράγματα υπάρχουν μόνο στην παλιότερη φάση και καταξέρονται άνισα στους επί μέρους δγμούς, με τρόπο τέτοιο που πρέπει κατ' αρχή να δεχθούμε ότι σχεδιάστηκαν επί τόπου πάνω στη στέγη, μετά την ολοκλήρωση της κάλυψης· σχεδόν καμμία χάραξη δεν υπάρχει στο ημισφαίριο του τρούλλου, αντίθετα μεγάλη συσσώρευση τους παρατηρείται στη βάση του τρούλλου και λιγώτερο στο τύμπανό του και τις κεραίες. Παρ' όλα αυτά εντοπίστηκαν αρκετά χαράγματα τα οποία οπωσδήποτε υπήρχαν πάνω στα φύλλα πριν από την διάστρωσή τους, αφού άλλοτε μισοσκεπάζονται στις ραφές τους, είτε κόβονται ή βρίσκονται στριμωγμένα σε γωνίες τέτοιες της στέγης, όπου θα ήταν αδύνατη η επί τόπου χάραξη τους, ή παράλογα επιλεγμένη η θέση της. Αυτά τα χαράγματα βρίσκονται είτε σε μικρότερα κομμάτια ή και σε ακέραια φύλλα που έχουν τις γενικές διαστάσεις των φύλλων που χρησιμοποιήθηκαν στην κάλυψη.

Τα χαράγματα απεικονίζουν σε συντριπτικό ποσοστό πλοία (ιδιαίτερα κωπήλατα), υπάρχουν όμως και άλλα θέματα όπως λέοντες, πουλιά, ανθρώπινες μορφές, ένας έφιππος άγιος που σκοτώνει δράκο, η προσωποποίηση της θάλασσας με μικρό σκάφος στα χέρια της, σταυροί και λίγες επιγραφές. Ανάμεσα στα πλοία υπάρχουν πολλά που είναι εξαιρετικά καλοσχεδιασμένα, με ιδιαίτερη γνώση των αναλογιών τους, των διάφορων στοιχείων που τα αποτελούν και της λειτουργίας τους (σχέδιο Ι). Έτσι μπορούμε στις παραστάσεις αυτές να αναγνωρίσουμε και να τεκμηριώσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των πλοίων μιάς συγκεκριμένης εποχής, που χονδρικά καλύπτει τον 16ο και τον 17ο αι., ενώ υπάρχουν και λίγα στοιχεία που επιτρέπουν να χρονολογήσουμε ορισμένους από τους εμφανιζόμενους τύπους στον 16ο αι. Στη δεκαετία του 1520 (1528/9;) οδηγεί και ένα επιγραφικό χάραγμα που ίσως αποδίδει την χρονολογία „LXZ και βρίσκεται πάνω σ' ένα φύλλο το οποίο εξακριβωμένα έφερε ένα τουλάχιστο χάραγμα πριν από την κοπή και τοποθέτησή του πάνω στη στέγη (σημαία από πλοίο στο κάτω αριστερό άκρο του σχεδίου 2). Έτσι μπορούμε με αρκετή ασφάλεια να χρονολογήσουμε τα μολυβδοφύλλα που καλύπτουν την θολοδομιά του κυρίως ναού στο α' μισό του 16ου αι. και να τα σχετίσουμε με τις εργασίες ανακατασκευής του καθολικού που έγιναν στα 1540-1542 από τον πατριάρχη Ιερεμία.

Τέλος μπορούμε να κάνουμε και ορισμένες γενικότερες σκέψεις όσον αφορά την ιδιότητα των ανθρώπων που χάραξαν τα παραπάνω θέματα εκείνη την εποχή και να διερευνήσουμε τα πιθανά κίνητρά τους.

1

2

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ Α. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ ΤΗΣ Μ. ΙΒΗΡΩΝ

Με τα πρώτα χρόνια του 19ου αι. άρχισε για τη μονή των Ιβήρων μια περίοδος ριζικής οικοδομικής ανασυγκρότησης που κράτησε περίπου εκατό χρόνια και κάλυψε όλη σχεδόν την περίμετρο του περιβόλου της. Δύο ήταν τα κύρια γεγονότα, που καθόρισαν αυτή την εξέλιξη : η επέκταση του περιβόλου προς τα δυτικά και Βορειοδυτικά (θεμελιώθηκε στα 1804 ύστερα από κατεδάφιση των αντίστοιχων παλιότερων οικοδομημάτων) και η φοβερή πυρκαγιά του 1865 που φαίνεται ότι έπληξε ολόκληρο τον περίβολο εκτός από τον πύργο της νότιας κόρδας. Οι σχετικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι τα πάντα κάηκαν εκτός από τους τρεις ναούς (καθολικό, Πρόδρομο, Πορταΐτισσα) και την Τράπεζα

Αμέσως μετά την πυρκαγιά άρχισαν οι εργασίες ανοικοδόμησης στο δυτικό τμήμα του περιβόλου, από τον πύργο μέχρι τη νέα είσοδο της μονής (1867). Η ανοικοδόμηση προχώρησε αργότερα στη βορειοανατολική (1870, 1871) και τη νοτιοανατολική (1883 - 1886) γωνία του περιβόλου και στις αρχές του αιώνα μας είχε φτάσει στην περιοχή ανατολικά του πύργου. Εκεί όμως το πρόγραμμα των εργασιών διακόπηκε, αφήνοντας άκτιστο το αντίστοιχο διάστημα του περιβόλου και τον πύργο ερειπωμένο. Οι νέες αυτές κατασκευές στο ανατολικό τμήμα της μονής εφαρμόστηκαν σε μεγάλο βαθμό πάνω στα παλιότερα τείχη ή ενσωμάτωσαν σημαντικά υπολείμματά τους.

Σ'αυτή την ανακοίνωση παρουσιάζεται μια πρώτη ερευνητική προσέγγιση στο οικοδομικό συγκρότημα της μονής με στόχο την ανίχνευση και αξιολόγηση των κατασκευών που είναι παλιότερες από τις εργασίες του 19ου αι. Οι σχετικές έρευνες συνδίασαν τις επιτόπιες παρατηρήσεις στα κτίρια με τα ως τώρα γνωστά ιστορικά στοιχεία (δημοσιευμένες γραπτές πληροφορίες, κτιριακές επιγραφές, παλιές απεικονίσεις της μονής) και κατέληξαν στα παρακάτω κύρια συμπεράσματα:

1. Αμέσως στα ανατολικά της νέας εισόδου σώζεται ενσωματωμένο στα κτίρια του 1867 το οχυρό συγκρότημα του διαβατικού της παλιότερης εισόδου, που περιλαμβάνει τρεις διαδοχικές πύλες και πύργο.
2. Έγινε μια πρώτη εκτίμηση των οικοδομικών φάσεων που παρατηρούνται στον πύργο της νότιας κόρδας και τον μικρό μπαρμπακά του. Οι γραπτές μαρτυρίες ανάγουν την ίδρυση του πύργου στα τελευταία χρόνια του 15ου αι.
3. Εντοπίστηκε η μικρή εξωτερική επέκταση (πλάτος τρεις οργυιές) που μαρτυρείται ότι έγινε στα 1758 κατά το μήκος της ανατολικής κόρδας, καθώς και η θέση των

δύο παλιότερων πύργων που την όριζαν προς βορρά και νότο.

4. Με συνδιασμό των στοιχείων από τις παραπάνω τρεις περιοχές έρευνας και των τοπογραφικών δεδομένων που παρουσιάζονται στην απεικόνιση της μονής από τον BARSKIJ (1744), καθορίστηκε σε γραφική αποκατάσταση η θέση όπου πρέπει να βρίσκονταν το δυτικό και βορειοδυτικό όριο του περιβόλου πριν από την επέκταση του 1804, καθώς και η εξωτερική γραμμή της υπόλοιπης βόρειας κόρδας την ίδια εποχή.
5. Τέλος έγιναν κάποιες ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις σχετικά με το ναό του Προδρόμου, που βρίσκεται στη βορειοανατολική γωνία της αυλής του μοναστηριού. Θεωρείται ότι αυτός ο ναός ανήκει στη μονή του Κλήμεντος, που υπήρχε σ' αυτή τη θέση πριν από την ίδρυση της μονής Ιβήρων και σύμφωνα με μία παράδοση είναι κτισμένος πάνω από ειδωλολατρικό ναό. Στο χαμηλότερο μέρος της εξωτερικής όψης των αψίδων του εντοπίστηκαν φραγμένα μονόλοβα παράθυρα και ημικυκλικά κογχάρια πλασιωμένα από αψιδώματα, τα οποία με κανένα τρόπο δεν αντιστοιχούν στη στάθμη του ναού. Αντίθετα συνιστούν ισχυρά στοιχεία που δείχνουν ότι ο σημερινός ναός κτίστηκε πάνω από έναν παλιότερο ναό στην ίδια θέση και σε ψηλότερη στάθμη από εκείνον. Αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι ο σημερινός ναός είναι βυζαντινός (στα 1710 έγιναν οικοδομικές επισκευές μόνο στον τρούλλο, σύμφωνα με επιγραφή και, όπως φαίνεται, σε κάποιες στέγες του), μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι κατασκευές που εντοπίστηκαν πιο χαμηλά ανήκουν ίσως στο ναό της μονής του Κλήμεντος.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

ΕΙΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΟΡΥΧΕΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΣΤΕΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
(πρώτη ανακάλυψη)

Το ρέμα στα δυτικά του χωριού Περίστερα, 30 περίπου χιλιόμετρα ανατολικά της Θεσσαλονίκης, διασώζει ένα σύνολο εγκαταστάσεων διάφορων εποχών, που σε συνδιασμό με τα ευνοϊκά φυσικά δεδομένα της περιοχής και κύρια την παρουσία άφθονου νερού, δείχνει ότι το μέρος αυτό από νωρίς φιλοξένησε διάφορες παραγωγικές δραστηριότητες.

Ανάμεσα σ' αυτά τα λείψανα προσελκύει ιδιαίτερα την προσοχή μία εκτεταμένη κατασκευή, διατηρούμενη σε ικανό ύψος πάνω από το έδαφος, στην ανατολική όχθη του ρέματος στη θέση Ασημόμυλος. Σε μικρή απόσταση από την εγκατάσταση υπάρχουν ερείπια παλιού νερόμυλου.

Το κύριο σώμα του κτιρίου έχει σε κάτοψη μορφή τραπεζίου με μήκος 30μ και μικρή βάση 8μ, του οποίου η μεγάλη βάση χάνεται μέσα στη ρίζα ενός χαμηλού αλλά εκτεταμένου λόφου. Ολόκληρη η επιφάνεια του λόφου αυτού στην κορυφή του καλύπτεται από τεράστιο λιθοσωρό μεγάλου βάθους ενώ ανάλογοι λιθοσώροι βρίσκονται διάσπαρτοι σ' όλη την περιοχή, της οποίας κέντρο περίπου αποτελεί η υπ όψη εγκατάσταση, σε απόσταση χιλιομέτρων.

Η ανασκαφή που άρχισε τον Σεπτέμβριο του 1984 αποκάλυψε το νότιο μισό του εσωτερικού της κύριας εγκατάστασης και δύο προσαρτημένους χώρους δεξαμενών, από τους οποίους ο μεγαλύτερος στα ανατολικά (διαστάσεων 4,30X2,20 εσωτ.) αποτελεί εγκατάσταση θερμομόμενης δεξαμενής νερού και ο μικρότερος στα νότια (εσωτ. διαστάσεων 1,50X1,10μ) απλή δεξαμενή.

Το εσωτερικό του κύριου τραπεζιόσχημου χώρου δεν πρέπει να είχε άλλο δάπεδο πέρα από πατημένο χώμα, ούτε συνολική κάλυψη με στέγη και σ' όλο το τμήμα που ανασκάφηκε δεν παρουσιάζει εσωτερικές διαιρέσεις. Εσωτερικά διασχίζεται λοξά από κανάλι πλάτους 16 εκ. που στο μεγαλύτερο τμήμα του σχηματίζεται από στρωτήρες κεράμους στον πιθμένα με κτιστές παρείς και το οποίο καταλήγει στη ΝΑ γωνία του χώρου σε μικρό κτιστό φρεάτιο διαστάσεων 45X50 εκ. Η κατάληξη του καναλιού στο φρεάτιο γίνεται σε μήκος 2μ με πήλινους σωλήνες, ενώ ανάλογοι πήλινοι σωλήνες διαμορφώνουν και τους αγωγούς που ξεκινούν από το φρεάτιο και εκβάλλουν από ικανό ύψος στις δύο εξωτερικές δεξαμενές. Κάτω από τον

πιθμένα της ανατολικής μεγάλης δεξαμενής δημιουργείται χώρος υποκαύστου για την θέρμανσή της, ενώ κοντά στο κέντρο της μακράς βόρειας πλευράς της πάνω από το στόμιο εισόδου της φωτιάς σχηματίζεται υποδοχή για μεταλλικό καζάνι.

Από τα κεραμικά ευρήματα της περιοχής συνάγεται το συμπέρασμα ότι η εγκατάσταση εγκαταλείφθηκε στα τέλη του 15ου ή τις αρχές του 16ου αιώνα. Η μορφή της τοιχοποιίας και τα χαρακτηριστικά δομής του κύριου σώματος της εγκατάστασης συνηγορούν σε μία χρονολόγησή του μετά τον 10 αιώνα, ενώ πολλά δομικά στοιχεία, αν όχι και μέρος της κατασκευής των υποκαύστων, ανάγονται σε μία περίοδο μεταξύ 5ου και 6ου αι. Άλλωστε η ύπαρξη κεραμικής που ανάγεται στον 9ο αι. δείχνει μία συνεχή ζωή και χρήση στην θέση αυτή.

Η χαρακτηριστική μορφή του τοπίου της περιοχής με τους τεράστιες έκτασης λιθοσωρούς πιστοποιεί μία εξορυκτική δραστηριότητα αιώνων στη περιοχή και την χρήση του κτιρίου που ανασκάφηκε σαν κεντρικής εγκατάστασης ορυχείου, όπου γίνονταν πιθανότατα ο εμπλουτισμός του μεταλλεύματος με διαδοχικά πλυσίματα.

Πουθενά στο γύρω χώρο δεν βρέθηκαν σκωρίες και ίχνη καμινεύσεων. Η ορυκτολογική έρευνα που προγραμματίστηκε από το ΙΓΜΕ δεν έχει ολοκληρωθεί, αλλά από τις διάφορες ενδείξεις της επιτόπιας εξέτασης συγκλίνει στην άποψη ότι πρόκειται για εκμετάλλευση πολύτιμου μετάλλου, προσχλωματικού χρυσού.

Χ Α Ρ Ι Σ Κ Α Λ Δ Ι Γ Α

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΗ ΣΤΟΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟ ΜΟΝΕΜΒΑΣΙΑΣ

Τό χειρόγραφο μέ αριθμό 234 πού βρίσκεται στά Γενικά 'Αρχεῖα τοῦ Κράτους, ἔχει διαστάσεις 0,33 χ 0,22 καί ἀποτελεῖται ἀπό 6 φύλλα. Εἶναι γραμμένο τό 1842 ἀπό τόν πρωτοσύγγελο καί τοποτηρητή τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας Γεράσιμο Παγώνη, πού ἦταν ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αρχαγγέλου Μιχαήλ στόν λιμένα μέ τό ἴδιο ὄνομα, "τοῦ Δήμου Διλιμενίας τῆς 'Επιδαύρου Διμηρᾶς ἤτοι Μονεμβασίας". Ὁ πρωτοσύγγελος ἀναφέρεται στό ἱστορικό τοῦ χτισίματος τοῦ ναοῦ, στή θέση παλαιότερου, ἀπό τόν θεῖο του Χρύσανθο Παγώνη, πού ὑπῆρξε μητροπολίτης Μονεμβασίας καί Καλαμάτας ἀπό τό 1801 ὡς τό 1821, πού συνελήφθη ἀπό τοὺς Τούρκους καί μαρτύρησε στίς φυλακές τῆς Τριπόλεως. Παραθέτει πολλές λεπτομέρειες γιά τό ἐνδιαφέρον τοῦ θεῖου του νά ἰδρῦσει τόν ναό στόν ὄμορφο καί ἔρημο κόλπο τοῦ 'Αρχαγγέλου, γιά τίς ἐνέργειες, τίς πιέσεις καί τίς δωροδοκίες πού χρειάστηκαν γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς ἐκτάσεως πού ἀνήκε σέ Τούρκους ἰδιοκτήτες καί γιά τίς δυσκολίες πού ἀντιμετώπισε κατά τήν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ. Ἀνάμεσα στή διήγηση παραθέτει διάφορους λογαριασμούς καί μιὰ σειρά ἔγγραφα ἀπό τό 1812 ὡς τό 1827 πού κατοχύρωναν τήν ἰδιοκτησία τοῦ θεῖου του καί τή δική του. Ἡ πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου εἰκονογραφεῖται ἀπό ὀλόσωμη παράσταση τοῦ "ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ", μέ ἡμερομηνία "τάς 5 Σεπτεμβρίου 1841".

Ὁ ναός στόν κόλπο τοῦ 'Αρχαγγέλου ἔχει ὑποστεῖ μεταπολεμικά πολλές ἐπεμβάσεις πού ἔχουν ἀλλοιώσει τήν μορφή του.

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΓΥΑΛΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥΣ

Μ. ΚΕΣΙΣΟΓΛΟΥ*, Ε. ΜΗΡΤΣΟΥ* και Ι. ΣΤΡΑΤΗΣ**

Η εργασία αυτή αποτελεί την αρχή μιας ευρύτερης έρευνας της τεχνολογίας κατασκευής των Βυζαντινών γυαλιών. Τα δείγματα που μελετήθηκαν είναι γυαλιά τύπου VITRAIL και γυάλινες εντολ-χειρες ψηφίδες. Βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές της Βασιλικής δίπλα στο Μουσείο των Φιλίππων, που τοποθετείται χρονικά στον 6ο αι. μ.Χ. (ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ 1984:277). Για τον καθορισμό της χημικής τους σύστασης χρησιμοποιήθηκε φασματοσκοπία ατομικής απορρόφησης και φασματοσκοπία εκπομπής.

Με βάση την περιεκτικότητά τους σε διοξείδιο του πυριτίου (SiO_2 57,29-68,96 %), οξείδιο του νατρίου (Na_2O 12,38-20,20 %), οξείδιο του καλίου (K_2O 0,31-1,04 %), οξείδιο του ασβεστίου (CaO 6,59-9,50 %), οξείδιο του μαγνησίου (MgO 0,35-1,06 %) και οξείδιο του μολύβδου (PbO 0-5,09 %) τόσο τα VITRAUX όσο και οι ψηφίδες κατατάσσονται στα γυαλιά τύπου ασβέστου - σόδας. Η υψηλή τιμή του λόγου $\text{Na}_2\text{O}/\text{K}_2\text{O}$ (15,7 - 62,2) και η χαμηλή περιεκτικότητα σε κάλιο και μαγνήσιο συνηγορούν στη χρησιμοποίηση φυσικής σόδας και όχι τέφρας φυτών ως πηγή αλκάλειω (ՏՇԱՐՈՎԱ 1974: 34, NEWTON 1980:177). Σε όλα τα δείγματα που αναλύθηκαν, τα οξείδια των αλκαλίων (Na και K) βρίσκονται ως προς τα οξείδια των αλκαλικών γαιών (Ca και Mg) σε αναλογία κυρίως 2:1 και 2,5:1 και επομένως για την παρασκευή τους ακολουθήθηκε η Ρωμαϊκή επαρχιακή παράδοση (ՏՇԱՐՈՎԱ 1974:37). Τέλος τα χρώματα αποδίδονται κατά περίπτωση σε μικρές ποσότητες οξειδίων του σιδήρου (Fe), μαγγανίου (Mn), χαλκού (Cu) και κοβαλτίου (Co) που περιέχονται στα δείγματα.-

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

KOURKOUTIDOU-NIKOLAIDOU, E. 1984. "VITRAUX PALÉOCHRÉTIENS À PHILIPPES" XXXI CORSO DI CULTURA SULL'ARTE RAVENNATE E BIZANTINA, RAVENNA 277 - 296.

NEWTON, R.G. 1980. "RECENT VIEWS ON ANCIENT GLASSES" GLASS TECHNOLOGY VOL. 21:173 - 183.

ŠČAPOVA, J.L. 1974. "LE VERRE BYZANTIN DU Ve- XIIe SCIÈCLES" VERRE MEDIEVAL AUX BALKANS (V^e- XVe S) RECUEIL DES TRAVAUX, CONFERENCE INTERNATIONALE , BELGRADE 33 - 48.

* Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

** Εργαστήριο Αναλυτικής Χημείας, Χημικού τμήματος, Α.Π.Θ

ΣΩΤΗΡΗΣ Κ.ΚΙΣΣΑΣ

Η ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΩΣ ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΤΑΛΛΟΤΕΧΝΙΑΣ

Ἡ μελέτη ἀποτελεῖ μία πρώτη συστηματική προσπάθεια συγκέντρωσης κάθε εἰδους γραπτῶν πηγῶν ποῦ ἀναφέρονται στήν καλλιτεχνική ἐπεξεργασία τοῦ μετάλλου (χρυσοῦ, ἀσημιοῦ, μολύβδου) στή μεσαιωνική Θεσσαλονίκη. Οἱ πηγές αὐτές (ἱστορικές, ἀγιολογικές, φιλολογικές, ἰδιωτικά ἔγγραφα), ποῦ καλύπτουν τή χρονική περίοδο ἀπό τόν 5ο ἕως τό 15ο αἶώνα, παρέχουν πολύτιμες πληροφορίες γιά τή λειτουργία στήν πόλη ἐργαστηρίων κατασκευῆς ἔργων χυτῶν ἢ σφυρηλάτων ἀπό εὐγενές ἢ ὄχι μέταλλο. Στίς ἱστορικές πηγές μπορούμε νά ἀναφέρουμε τή ΝΟΤΙΤΙΑ ΔΙΓΝΙΤΑΤΙΜ, τόν Ἰωάννη Καμενιάτη, τόν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο, τόν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης καί τόν Ἰωάννη Ἀναγνώστη* στίς ἀγιολογικές τά θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τό Μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τό Θεόδοτο Ἀγκύρας, τό Βίο τοῦ Ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ Νέου, τό Γρηγόριο κληρικό Θεσσαλονίκης, τό Νικάσιο διάκονο, μοναχό Παντοκράτορα, τόν Ἰωάννη Σταυράκιο, τό Θεόδωσιο, βιογράφο τοῦ Ἁγίου Σάββα τῶν Σέρβων καί τό Φιλίθεο Κόκκινο. Οἱ φιλολογικές πηγές περιορίζονται στόν Τιμαρίωνα, τόν Ἰωάννη Ἀπόκαυκο καί τό Μανουήλ Φιλῆ* ἀπό τά ἰδιωτικά ἔγγραφα ἀναφέρουμε τή διαθήκη τοῦ Θεοδώρου Καραβᾶ (1314), τή διαθήκη τοῦ Θεοδώρου Σαραντηνοῦ (1326) καί τό βρέβιο τῆς μονῆς Ἁγίου Λαυρεντίου (1406).

Ὁ σχολιασμός τῶν πηγῶν ποῦ προαναφέραμε συνδυάζεται μέ μία σειρά ἔργων μεταλλοτεχνίας ποῦ γιά διάφορους λόγους (καταγωγή, τοπικές λατρεῖες, παράδοση) μπορούν μέ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη πιθανότητα νά ἀποδοθοῦν σέ ἐργαστήρια τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀρκετά ἀπ' αὐτά ἀνήκουν στήν παλαιοχριστιανική περίοδο. Τά ἔργα αὐτά εἶναι: α) ὁ δίσκος τῆς AUGST τοῦ Θεσσαλονικέα καλλιτέχνη Παυρίλθου (μέσα 4ου αἰ.) β) τό μισόβριο τοῦ Θεοδοσίου (388) γ) ἡ λειψανοθήκη τῆς Ν. Ἡράκλειας (5ος αἰ.) δ) ἡ λειψανοθήκη-ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης (5ος αἰ.) ε) ἡ λειψανοθήκη ἀρ.67/1 τοῦ ΒΑΥΕΡΙΣΧΕΣ ΝΑΤΙΟΝΑΛ ΜΟΥΣΕΟΥ (5ος αἰ.) ς) ὁ ὄρειχάλκινος σταυρός-πολυκάνδηλο ἀπό τήν παλαιοχριστιανική βασιλική κάτω ἀπό τήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης (5ος-6ος αἰ.) καί ζ) τό χυτό ὄρειχάλκινο ἐπίχρυσο πλαίσιο ἀπό τό ἴδιο μνημεῖο. Τά ἐργαστήρια μεταλλοτεχνίας τῆς πόλης στή μεσοβυζαντινὴ περίοδο πρέπει νά ἐκπροσωποῦνται ἀπό τά ἀκόλουθα ἔργα: α) τά περικάρπια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης (9ος-10ος αἰ.) β) τό χρυσό κιβωτίδιο ἀριθ.16α τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς HALBERSTADT (10ος αἰ.) γ) τό ἀσημένιο κιβωτίδιο ἀρ.24 τοῦ ἴδιου ναοῦ (12ος αἰ.) δ) τό ἀσημένιο κιβωτίδιο τῆς Μονῆς Βατοπέδου (12ος αἰ.) καί ε) τό χρυσό δακτυλίδι τοῦ Κωνσταντῖνου Μαστεύνη τῆς Συλλογῆς τοῦ ΕΡΜΙΤΑΖ (δεύτερο μισό 12ου αἰ.).

Ἡ ὑστεροβυζαντινὴ περίοδος ἔχει νὰ παρουσιάσει ἔργα ὅπως α) τὸ χρυσὸ ἐγκόλπιο ἀρ.1926.4-9.1 τοῦ BRITISH MUSEUM (13ος αἰ.) β) τὸ χρυσὸ ἐγκόλπιο τῆς Συλλογῆς τοῦ DUMBARTON OAKS (13ος αἰ.) γ) ἡ ἀσημένια ἐπένδυση τῆς Παναγίας τοῦ FREISING (13ος αἰ.) δ) οἱ ἀσημένιες ἐπενδύσεις τῶν εἰκόνων τῆς Μονῆς Βατοπεδίου Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα καὶ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ (ἀπὸ τὴν Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης, 14ος αἰ.) ε) ἡ ἀσημένια ἐπένδυση τῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ἐλπίδος τῶν Ἀπελπισμένων ἀπὸ τὴν Παναγοῦδα Θεσσαλονίκης (14ος αἰ.) ς) τὸ χάλκινο ἐγκάνιο τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτήρα (14ος αἰ.) καὶ ζ) τὰ χάλκινα θυροφυλλὰ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (14ος-15ος αἰ.).

Στὸ ὑλικὸ αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ εὐτελέστερα μολύβδινα λατρευτικὰ σκευὴ μεταφορᾶς μύρου ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριο καὶ τὴν Ἀγία Θεοδώρα, τὰ κουτρούβια. Τὰ σκευὴ αὐτὰ ἄρχισαν νὰ παράγονται μαζικὰ μετὰ τὸ 10ο αἶώνα.

Βέβαια ἡ μελέτη τῆς καλλιτεχνικῆς ἐπεξεργασίας τοῦ μετάλλου στὴ Θεσσαλονίκη πρέπει νὰ πᾶρει ὑπόψη τῆς τὴν ὑπαρξὴ τοῦ νομισματοκοπείου καὶ τοῦ ὄπλοποιείου (Ζαβαρέου) στὴν πόλη πού λειτούργησαν, μὲ κάποια διακοπὴ τοῦ πρώτου, σ' ὅλη τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ.

ΛΕΥΚΟΣ ΠΥΡΓΟΣ

Α.ΚΛΗΜΑΝΤΙΔΗ - ΠΑΠΑΔΑΜΟΥ

Ο Λευκός Πύργος βρίσκεται στη συμβολή του Ανατολικού και Βαλδασίου τείχους της Θεσσαλονίκης. Τον 18ο αιώνα ονομαζόταν Φρούριο της Καλαμαριάς από την πλησιέστερη πόλη προς το κατετανίκιο της Καλαμαριάς. Τον 19ο αιώνα ο COUSINERY και ο FELIX DE BEAUJOUR τον ονομάζουν Πύργο των Γιανιτσάρων. Επίσης είναι γνωστός σαν ΚΑΝΛΙ ΚΥΛΕ (Πύργος του Αίματος). Από το 1890 αναφέρεται σαν ΒΕΥΑΖ ΚΥΛΕ (Λευκός Πύργος).

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπήρχε πύργος από προηγούμενη φάση των τειχών. Η πρώτη πληροφορία για πύργο σ' αυτή τη θέση είναι τον 12ο αιώνα από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης που περιγράφει την παλιорκία της πόλης από τους Νορμανδούς.

Για την χρονολόγηση του σημερινού Πύργου υπάρχουν πολλές τοποθετήσεις, αλλά η πιθανότερη άποψη φαίνεται του 1430 μετά την κατάληψη από τους Τούρκους, άποψη που ενισχύθηκε από μια πρόσφατη δενδροχρονολόγηση ξύλου από Ξυλοδεσιά.

Η επιγραφή ωστόσο που βρέθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα πάνω από την είσοδο του Πύργου αναφέρεται σε ανοικοδόμηση το 1535, χωρίς να φαίνεται ξεκάθαρα αν αφορά την ανοικοδόμηση του Πύργου ή του μεταγενέστερού του Περιβάλου. Πιθανότερο είναι η αρχική της θέση να ήταν σε κάποιο σημείο του περιβάλου.

Τον Πύργο περιέβαλε μέχρι την αναχώρηση των Τούρκων, περίβολος με οκταγωνικούς πύργους. Μέσα στον περίβολο υπήρχε και ανώνυμο ΤΕΜΕΝΟΣ.

Το ύψος του Πύργου είναι γύρω στα 30 μ. Η εξωτερική του περίμετρος είναι 70 μ.

Στο μέσον του ύψους του τον περιβάλλει πύρινος δακτύλιος που εξέχει 21 εκ. 53 ταξύλια εδράζονται σε λαξευτούς προβόλους που διευρύνουν την περιφέρεια έδρασης των επάλξεων. Η τριχοποιία αποτελείται κατά κύριο λόγο από λαξευτούς λίθους (πωρόλιθοι, αμμόλιθοι, ασβεστόλιθοι κλπ.) που περιβάλλονται από μονές σειρές πλίνθων.

Εσωτερικά ο Πύργος αποτελείται κατασκευαστικά από δύο ομόκεντρες τοιχοποιίες που αφήνουν κενό ένα κεντρικό πυρήνα διαμέτρου 8,5 μ. Στον κενό αυτό κεντρικό πυρήνα διατάσσονται καθ' ύψος επτά κεντρικές αίθουσες που συνδέονται με δωματίδια 2,50X2,00 μ. περίπου σε ακτινωτή διάταξη και με την κοχλιωτή σκάλα ανόδου μήκους 130 μ.

Τα καινούργια στοιχεία που βρέθηκαν κατά την διάρκεια των πρόσφατων εργασιών αφορούν: α) Τα δάπεδα και τις οροφές των κεντρικών αιθουσών και των μικρών δωματίων. β) Τη στέγαση του περιδρόμου στις επάλξεις. γ) Τα αρχικά αφοδευτήρια. δ) Το αποχετευτικό σύστημα των νερών της βροχής.

α) Το δάπεδο και η οροφή όλων των κεντρικών κυκλικών αιθουσών εκτός της ισόγειας, είναι ξύλινα. Δηλαδή πάνω σε δοκάρια 15X15 εκ. που εδράζονται στους τοίχους, στερεώνονται σανίδες πλάτους 22 έως 25 εκ. του πατώματος. Για να εξαλειφθεί ο λυγισμός των πιθί πάνω δοκαριών υπάρχουν τρία εγκάρσια τοποθετημένα δοκάρια διατομής 20X20 εκ. και μέγιστο μήκος 8,5 μ. Τέλος πάνω σ' αυτά τα τρία δοκάρια είναι στερεωμένες οι σανίδες της ψευδοροφής με αρμοκόλυπτρο. Σήμερα πάνω στις σανίδες του πατώματος υπάρχει πλάκα πάχους 40 εκ. από σπλισμένο σκυρόδεμα. Αντίθετα με όλες τις κεντρικές αίθουσες των ορόφων, η κυκλική αίθουσα του ισογείου δεν έχει ξύλινη οροφή αλλά βόλο.

Το δάπεδο των μικρών χώρων που επικοινωνούν με τις κεντρικές αίθουσες, σύμφωνα με τα στοιχεία που βρέθηκαν, ήταν πιθανότατα στρωμένα με πλίνθους 30X30 εκ. και όχι με ξύλινο δάπεδο, διότι εδράζονται σε καμάρες που η διάταξη των πλίνθων και ο τρόπος δόμησης τους είναι ξεκάθαρα Τούρκικες.

β) Ο περίδρομος στις επάλξεις ήταν στεγασμένος με ξύλινη στέγη που τέλειωνε πολύ πριν τις επάλξεις. Επίσης ο Πυργίσκος ήταν στεγασμένος με ξύλινη στέγη που τέλειωνε κι' αυτή πολύ πιο μέσα από τις επάλξεις του.

γ) Τα αρχικά αφοδευτήρια βρίσκονται στους μικρούς χώρους των ορόφων και αποχετεύονται σε κατακόρυφο αγωγό ορθογωνικής διατομής περίπου 20X30 εκ. Συγκεκριμένα τουαλέτες βρέθηκαν στους ορόφους 4ο και 5ο. Του 4ου ορόφου είναι στο πάχος της εξωτερικής τοιχοποιίας δίπλα σε παράθυρο με τη γνωστή τούρκικη διαμόρφωση. Του 5ου ορόφου είναι σε εσοχή μικρού δωματίου με ευρωπαϊκού τύπου λεκάνη εδρασμένη σε λαξευτό παρόδιθο. Στους υπόλοιπους ορόφους βρέθηκαν αντίστοιχες καμαρωτές κατασκευές με ορθογώνιο αγωγό αλλά δεν βρέθηκαν ακόμη οι τουαλέτες.

δ) Τέλος για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων υπάρχουν δύο συστήματα. Ένα για τη στέγηση του Πυργίσκου και ένα για τα νερά της στέγης και του δαπέδου του περιδρόμου στις κύριες επάλξεις. Η στέγηση του Πυργίσκου αποχετεύταν σε τρία σημεία της περιφέρειας. Ένας κατ'κόρυφος πήλινος σωλήνας συνέλεγε τα νερά από κατάλληλη διαμόρφωση της τοιχοποιίας και κάνοντας ορθή γωνία στο δάπεδο τα έβγαζε κάτω από τα τοξύλια. Τα νερά της στέγης και του δαπέδου του Περιδρόμου αποχετεύονταν από λίθινες υδρορροές που βρέθηκαν κάτω από τα τοξύλια σχεδόν σε ένα παρά ένα. Στα τοξύλια που υπάρχει λίθινη υδρορροή το τόξο στο κέντρο αλλάζει καμπυλότητα.

Τέλος, πολλά είναι τα καινούργια στοιχεία που προκύπτουν διαρκώς από την έρευνα στο μνημείο, μερικά από αυτά παραθέτω επιγραμματικά: 1) Ο Πυργίσκος αποτελείται από δύο ομόκεντρες τοιχοποιίες που απέχουν γύρω στα 6ο εκ. Η στέγη του Πυργίσκου βρισκόταν μέσα από αυτόν τον διάδρομο των επάλξεων. 2) Η Σκάλα Ανόδου εβγαίνει αρχικά μέσα από τις 2 ομόκεντρες τοιχοποιίες. 3) Τα ορθογώνια παράθυρα τη Σκάλας Ανόδου από τον 2ο όροφο ως το ισόγειο ανοίχτηκαν όταν ο Πύργος έπαψε να έχει αμυντικό ρόλο. 4) Οι αρχικές πόρτες στις εισόδους των ορόφων ήταν ορθογώνιες 2X2,7 μ. με πέτρινο ανώφλι περί κατακόρυφο άξονα.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΟΡΡΕΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΟΥ

Στά πλαίσια τῶν μελετῶν καί τῶν ἐργασιῶν ποῦ ἀφοροῦν στόν Παρθενῶνα προωθεῖται καί ἡ μελέτη του ὡς χριστιανικοῦ ναοῦ βάσει τῆς αὐτῆς μεθόδου ποῦ ἀκολουθεῖται γενικῶς. Βασική ἀρχή αὐτῆς τῆς μεθόδου εἶναι ἡ κατά το δυνατόν ἐξαντλητική παρατήρηση, τεκμηρίωση, κατανόηση καί ἐρμηνεία τῶν ὑλικῶν καταλοίπων μέχρι καί τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν καθ' ἑνός, ὅπως π.χ. διαβρώσεις, φθορές, ἴχνη κονιαμάτων, ἀποτυπώματα κ.λ.π., κ.λ.π. Οἱ πρῶτες ἀπό τίς νέες διαπιστώσεις γιά τό χριστιανικό μνημεῖο ἀναφέρθηκαν ἥδη στήν Μελέτη 'Αποκαταστάσεως τοῦ Παρθενῶνος ('Αθήναι 1983), σ.108-9, 398, σποράδην, καί στό Parthenonkongress, Basel 1981 ('83), σ.48

Πιό κάτω δίνεται μία συνοπτική ὅσο καί προσωρινή ἀνακεφαλαίωση τῶν κυριότερων νέων εὐρημάτων ἢ καί ἐρμηνειῶν μέσω ἑνός σχεδίου καί τοῦ σχετικοῦ ὑπομνήματος. Ἡ συντομία τῆς ἀνακοινώσεως ὑπαγόρευσε τόν περιορισμό της στήν κάτοψη μόνο καί μάλιστα μέ ἀποσιώπηση τῶν ἐξωτερικῶν περιμετρικῶν στοιχείων ποῦ ἀπαντοῦν στήν περίσταση καί τήν κρηπίδα.

(Παλαιότερες συμβολές: Michaelis 1870, Deichmann 1940, Μπίρης 1959, Norre-Dinnsmoor 1966, Τραυλός 1960, 1971).

ἀρ.9.Τό βαπτιστήριον: Ὁρθογώνιο(5.80X5.30) διαμέρισμα στήν ΒΑ γωνία τοῦ νάρθηκος.Οἱ θύρες, 9α & 9β, εἶναι ἔκκεντρες ὡς πρός τοὺς ἄξονες τοῦ ὀρθογωνίου καί πάντως πλησιέστερες πρός τίς πλησίον θύρες τοῦ νάρθηκος, 7 & 11α, ἴσως γιά λόγους ἐπικοινωνίας μέ τόν ἔξω χῶρο. Κολυμβήθρα, 9γ, κτιστή μέ ὄρθιες μαρμάρινες πλάκες καί σύστημα φρεατίου, 9δ, καί αὐλακος νεροῦ.

ἀρ.11.Πλευρικές θύρες νάρθηκος. Ἡ ἀσυμμετρία τῆς θέσεως τῶν θυρῶν ὡς πρός ἕναν ἐγκάρσιο ἄξονα τοῦ νάρθηκος ἐρμηνεύεται μέ τήν ἀναγνώριση τῆς θέσεως καί τῆς μορφῆς τοῦ βαπτιστηρίου. Ἐπομένως οἱ θύρες εἶναι μικρότερης ἢ τῆς αὐτῆς ἡλικίας μέ τό βαπτιστήριον.

ἀρ.10γ.Πιθανόν ἀντί κίονος πεσσός.

ἀρ.15,17.Οἱ πλευρικές θύρες πρός τόν κυρίως ναό εἶχαν καθαρό πλάτος 1.80 (καί ὄχι 1.50-1.65, ὅπως δρίζεται σέ παλαιότερες μελέτες). Ἡ διάνοιξη τῶν θυρῶν ἔγινε μέ ἀφαίρεση ἀπό κάθε στρώση δύο ὀλοκλήρων λίθων ἢ δύο ἡμιτόμων καί ἑνός ὀλοκλήρου.

ἀρ.21α.Ζευγος πεσσῶν καί μεταγενεστέρων κιονίσκων, δρίζει θύρα καί συνεπῶς ἀντίστοιχο ἐγκάρσιο φράγμα.

ἀρ.24.Πιθανή θέση ἀμβωνος (Μπίρης, Norre-Dinnsmoor).

Τό δάπεδο τοῦ ἀμβωνος ταυτίζεται μέ τόν λίθο ὑπ.ἀρ.Εὐρ.ν.558., ἔχει

- διάμετρο (1.92), πλάχος .25 και κοσμεῖται με περιμετρικό κυμάτιο.
 "Ἐφερε τέσσερεις πεσσούς σέ ἴσες ἀποστάσεις, περιέχει δέ τήν ἐγκοπή συναρμογῆς πρὸς τήν κλίμακα ἀνόδου. (Ἔθεν καί τὸ πλάτος τῆς κλίμακος, 81 ἐκ.)
- ἀρ.21β. Ἵποδοχὲς διαφράγματος μεθ' ἑνὸς ἐναντι τοῦ ἄμβωνος μετακιδνίου τῆς βόρειας κιονοστοιχίας.
- ἀρ.22,23. Ἄγνωστου ὕψους σταθερὰ στοιχεῖα μεταξὺ τῶν κιδνῶν (τεκμηριώνονται ἀπὸ τὰ ὄρια διαβρώσεων καί φθορῶν τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὰ βήματα τῶν ἐκκλησιαζομένων.)
- ἀρ.26,27. Σταθεροῦ πλάτους στοιχεῖο κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων. Ἡ ἐρμηνεία του ὡς θρανίου (Norre-Dinsmoor) εἶναι πολὺ πιθανὴ ὅχι ὁμοίως καί ἡ μόνη. Πρὸς Δ ἐτεριμάτιζε σέ ἀπόσταση 7.5 ἀπὸ τον μεσότοιχο.
- ἀρ.28-29. Φράγματα καί θύρες, τεκμηριώνονται ἀπὸ ἐντορμίφες καί ἀπὸ τὰ ὄρια φθορᾶς τοῦ δαπέδου ἀπὸ τὴν συχνὴ διέλευση ἀνθρώπων. Ἡ φθορὰ αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι σὴν ἀρ.17 καί 29 ὑπερπολλαπλάσια (μέχρι 2 ἐκ.!) ἔναντι τῆς ἀρ.15 καί 28. Ἐπομένως ἡ χρῆση τοῦ νοτίου κλίτους ὑπῆρξε ἀντιστοιχίως ἐντονότερη ἐκείνης τοῦ βορείου κλίτους.
- ἀρ.30-31. Δύο τράπεζες σέ τέσσερεις κιονίσκους καθε μία.
- ἀρ.32. Ὑπερψωμένο δάπεδο πρεσβυτερίου.
- ἀρ.33. Στυλοβάτης φράγματος πρεσβυτερίου (Οἱ λίθοι ὑπ' ἀρ. Εὐρ. α1027, α1028 προερχόμενοι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τὸν στυλοβάτη φανερόνουν δύο διαδοχικὰ ἀρχιτεκτονικὰ συστήματα τοῦ φράγματος: Μὲ μεγάλους κίονες καί μετ' ἐπιπέδους πεσσίσκους).
- ἀρ.34. Ὑποθετικὴ θέση κιβωρίου (Οἱ λίθοι μετ' ἀρ. Εὐρ. α942, α940, α945 καί ἕνας ἀκόμη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ταυτίζονται μετ' οὓς ὑποβατῆρες τῶν κιδνῶν τοῦ κιβωρίου).
- ἀρ.37. Τὸ κατώφλιο τοῦ μεγάλου παραθύρου τῆς ἀψίδος (ὑπ' ἀρ. Εὐρ. α871) διαμορφώθηκε μετ' ἀποποίηση τοῦ μεσαίου ἐπιστυλίου (ΕΠ.3-4) τοῦ Προνάου.
 "Ἀνοιγμὰ διὰ τοῦ παραθύρου 2.55m., ἐγγράμματος κύκλος φ 6.70[±].
- ἀρ.40. Βόρειο παράθυρο, βάσει τοῦ λίθου ὑπ' ἀρ. Εὐρ. 1106 (προέρχεται ἀπὸ τὴν διάλυση τῶν ὑστερορωμαϊκῶν σταθμῶν τῆς ἀνατολικῆς θύρας).
- ἀρ.41. Νότιο παράθυρο, βάσει τοῦ λίθου ὑπ' ἀρ. Εὐρ. 905 (προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀντιθήματα τοῦ θράνου τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου).
- ἀρ.38 & 39. Γωνίαι ἀψίδος, βάσει τῶν λίθων ὑπ' ἀρ. Εὐρ. ν. 487, α995, ν. 481, α950, ν. 241, α883, α1098. (Προέρχονται ἀπὸ τὸν θράνο τοῦ Προνάου καί ἀπὸ τῆς στρώσεως τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἐχουν ἀπολαξευθεῖ ὑπὸ γωνίαν 27^{0±}).
- ἀρ.45. Πιθανὴ κατάσταση καί χριστιανικὴ ἀνακατασκευὴ τοῦ βορείου ἀρχαίου παραθύρου.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΝΑΟ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΑ

(β' μέρος: Οι τοιχογραφίες και το εγκαίνιο)

Οι ερευνητικές εργασίες που άρχισαν μετά τους σεισμούς του 1978, στον μικρό βυζαντινό ναό, γνωστό από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας με το όνομα Μεταμόρφωση του Σωτήρα, αποκάλυψαν τρία νέα στοιχεία που οδήγησαν σε πλήρη αναθεώρηση της γνώσης μας για το μνημείο αυτό.

Γο πρώτο, πολύ σημαντικό στοιχείο, φάνηκε μόλις χρειάστηκε να ελέγξουμε τις ρωγμές στον τρούλλο: τοιχογραφίες κρυμμένες κάτω από ένα πυκνό στρώμα καπνιάς, ως τότε άγνωστες σ' όλους τους ερευνητές που αναφέρθηκαν στο μνημείο. Στο κάτω μέρος του ναού βρέθηκαν μικρά μόνο σπαράγματα τοιχογραφιών, κάτω από τα νεώτερα κονιάματα.

Στην κορυφή του τρούλλου εικονίζεται η Ανάληψη του Χριστού. Ο Αναλαμβάνοντας Χριστός περιβάλλεται από κυκλική δόξα που σηκώνουν έξη άγγελοι που πετούν. Την Ανάληψη παρακολουθούν στην κάτω ζώνη οι Απόστολοι κι' ανάμεσά τους η Θεοτόκος ανάμεσα σε δύο αγγέλους. Πάνω από τα κεφάλια των Αποστόλων, οι προσωποποιήσεις των ανέμων που φυσούν σε μακριές σάλπιγγες, ο Ήλιος κι' η Σελήνη, συμμετέχουν στον θρίαμβο του Κυρίου.

Κάτω από την Ανάληψη, ανάμεσα στα παράθυρα του τρούλλου, οκτώ αλόσσωμοι προφήτες με αναγραμμένες τις προφητείες τους στα ανοιχτά έιλητάρια, προάγγελοι της θριαμβευτικής Εμφάνειας του Θέλου.

Κάτω από τα παράθυρα του τρούλλου, σε μικρότερη κλίμακα αναπτύσσεται το θέμα της Θείας Λειτουργίας. Ο Χριστός είναι καθισμένος στο κέντρο, μπροστά στην Αγία Τράπεζα, ενώ γύρω του ιερόρχες, διάκονοι, ψάλτες και λαός συμμετέχουν στην ουράνια λειτουργία.

Οι τοιχογραφίες με βάση τα πραγματικά στοιχεία του κτιρίου και με εικονογραφικά και τεχνοτροπικά κριτήρια, θα πρέπει να χρονολογηθούν στο γ' τέταρτο του 14ου αιώνα. Πιό ακριβής και

ασφαλής χρονολόγηση θα είναι δυνατή μετά τον καθαρισμό τους.

Το τελευταίο από τα νέα στοιχεία που έχουμε για το ναό του Σωτήρος προέρχεται από το εγκαίνιό του όπου βρέθηκε μολύβδινη λειψανοθήκη με δύο επιγραφές στην πάνω και κάτω επιφάνειά της. Οι επιγραφές αυτές μας πληροφορούν ότι η λειψανοθήκη περιέχει λείψανα του αγίου Υπατίου και του πρωτομάρτυρα Στεφάνου και ότι ο ναός στον οποίο έγινε η κατάθεσή της είναι ο ναός της Παρθένου.

ΧΑΡΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΥΣΤΕΡΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ

Οι τελευταίες μελέτες του καθ. Π. Βοκοτόπουλου για την "τεχνική της κρυμμένης πλίνθου" απέδειξαν ότι αν και η τεχνική θεωρείται χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής της Πρωτεύουσας και του χώρου επίρροής της εφαρμόστηκε και σε μνημεία της έλλαδικής σχολής. Σημαντική διαπίστωση είναι ότι η χρήση της δεν περιορίζεται μόνον στον 11ο-12ο αί. αλλά εκτείνεται και μέχρι τα ύστεροβυζαντινά χρόνια. Στα γνωστά μνημεία του έλλαδικού χώρου ως προστεθεί ο χρονολογημένος από επιγραφή ναός της 'Αγ. Παρασκευής στην Πλάτσα της 'Εξω Μάνης (1412). Στους παραπάνω ναούς διαπιστώνεται το κοινό χαρακτηριστικό για τα μνημεία της έλλαδικής σχολής, ότι η "τεχνική της κρυμμένης πλίνθου" εφαρμόζεται στα πλίνθινα τόξα θυρών, παραθύρων ή τυφλών κογχών με άμελη πάντα τρόπο. Το διχτυωτό πλέγμα των ρόμβων είναι ένα κεραμοπλαστικό κόσμημα γνωστό ήδη στα πρώιμα μνημεία με μεγαλύτερη διάδοση στο 13ο-15ο αί. σ' όλη τη βυζαντινή επικράτεια. Στην άπλη του μορφή που είναι κι η πιο διαδεδομένη τά γραμμικά στοιχεία δηλώνονται με τρις άκμές των πλίνθων και οι ένδιάμεσες επιφάνειες καλύπτονται με άσβεστοκονίαμα. 'Αποτελεί έξαιρεση ή περίπτωση όπου τα διαστήματα μεταξύ των ρόμβων είναι κενά όπως σε πρώιμο ναό. 'Αρκετά συχνά οι ρόμβοι διακοσμούνται στο έσωτερικό τους με πλίνθους στη θέση της μιας ή και των δύο διαγωνίων των ρόμβων ήδη σε πρώιμα μνημεία με μεγαλύτερη διάδοση στη Μακεδονία, "Ηπειρο και Θεσσαλία στα ύστεροβυζαντινά χρόνια. Σε μιάν όχι συνθησιμένη παραλλαγή οι ρόμβοι διαθέτουν στο έσωτερικό τους πλίνθινο ρομβοειδή πυρήνα ή στιγμή. Το κόσμημα άφού έμφανίζεται σε πρώιμο ναό διακοσμεύ μνημεία των ύστεροβυζαντινών χρόνων κυρίως στη Μακεδονία και Σερβία σπανιότερα στην Πελοπόννησο και σε μιá σπάνια περίπτωση ο ρομβοειδής πυρήνας γεμίζει σχεδόν όλη την έσωτερική επιφάνεια του ρόμβου. Συνθετότερη είναι η περίπτωση των ρόμβων που στο έσωτερικό τους πλίνθινοι πυρήνες - στιγμές πλαισιώνουν μιá κάθετη πλίνθο όπως κυρίως σε ύστεροβυζαντινούς ναούς της θεσ/κης. Πιο έπιμειλημένη μορφή παίρνει το κόσμημα στα ύστεροβυζαντινά χρόνια όταν πλίνθινοι σταυροί αντικαθιστούν τον άπλο πυρήνα σε μνημεία της Μικρασίας, Πόλης, Σερβίας και Μακεδονίας κυρίως. Πιο πλούσια κι άρκετά άγαπητή είναι η περίπτωση των όμολογων ρόμβων που έγκλειουν πυρήνα ή είναι κενά. Στολίζουν ναούς στο χώρο κυρίως της Μακεδονίας και Σερβίας στα ύστεροβυζαντινά χρόνια. Σπάνια όμολογοί ρόμβοι έγκλειουν σταυρό όπως στην Παρηγορήτισσα και στην Κυριώτισσα.

Μιάν απλούστερη μορφή του διχτυωτού πλέγματος των ρόμβων αποτελεί το κόσμημα του μισού ρόμβου με ή χωρίς πυρήνα που είναι ήδη γνωστό στα πρώιμα μνημεία κι αρκετά αγαπητό στα ύστεροβυζαντινά χρόνια σ'όλο σχεδόν τον έλλαδικό χώρο και στη Σερβία. Το κόσμημα διακρίνεται για την ποικιλλία του ως προς την κατεύθυνση του ανοίγματος του ρόμβου. Το έντοπίζουμε με πυρήνα είτε σάν αυτόνομο κόσμημα είτε σάν συμπληρωματικό έξαιτίας της άπλης κι'εύελικτης μορφής του. Σπανιότερα έγκλειεται μέσα σέ όμολογο ρόμβο. Μοναδικές είναι ίσως οί περιπτώσεις ζωφρών από συνεχή πλίνθινα όρθογώνια που έγκλειουν πλίνθινο όρθογώνιο πυρήνα ή σταυρό στα ύστεροβυζαντινά χρόνια και όρθογώνιου που έγκλειει ρόμβο με σταυρό στο έσωτερικό του. Η ύφανση του διχτυωτού πλέγματος των ρόμβων παρουσιάζει σπάνια όρισμένες ίδιαιτερότητες. "Όταν στο πλέγμα ή κάθε μία πλευρά των ρόμβων δέν σχηματίζεται από μόν'ξεχωριστή πλίνθο αλλά μία και μόνη μακρότερη πλέον πλίνθος αποτελεί την πλευρά δύο ρόμβων όπως τό βλέπουμε κυρίως σέ μνημεία της Μακεδονίας, Σερβίας, σπανιότερα Θράκης και Πελοποννήσου από τό 13ο αί. Στην Κυριώτισσα ή ύφανση χαρακτηρίζεται επί πλέον κι από τό ότι οί πλευρές των ρόμβων είναι δισχιδείς. Οί περιπτώσεις αυτές φαίνεται ν'νάιν σχετικές προς τό άπλό πλίνθινο πλέγμα που μιμείται σύνθεση ύφασματος ή καλαθιού σέ διαγώνια ή κάθετη διάταξη με μονό ιστό όπως βρσκεται σέ μνημεία κυρίως των ύστεροβυζαντινών χρόνων στη Μακεδονία και Σερβία, σπανιότερα στην Πελοπόννησο ή με δισχιδή ή τρισχιδή ιστό όπως στην Πόλη από τό 12ο αί. και στα ύστεροβυζαντινά χρόνια στο Μυστρά και Λεοντάρι.

Τά φιαλοστόμια θεωρούνται χαρακτηριστικό της σχολής της Πρωτεύουσας κι είναι ίδιατερα αγαπητά σέ συνεχή διάταξη. "Αν και στην Πελοπόννησο είναι λιγοστά τά συναντάμε μεμονωμένα και σέ δύο μνημεία της έπαρχιακής Μάνης των ύστεροβυζαντινών χρόνων. Μορφολογικά στοιχεία που έμφανίζονται στους πρώιμους ναούς σέ περιορισμένη τοπική κλίμακα έπαναλαμβάνονται και διαδίδονται πλατεία στα ύστεροβυζαντινά χρόνια. Πρόκειται για "κοινή" ίσως διακοσμητική γλώσσα(ι).Οί διαφοροποιήσεις πιά των λεγομένων "σχολών" ως προς τίς προτιμήσεις των διακοσμητικών δέν όφείλονται στην έλλειψη γνώσεων από τούς τεχνίτες αλλά σέ συνειδητές έπιλογές που θά έχουν σχέση με άλλους παράγοντες όπως ίσως λόγιο σχετικοί προς την τοπική παράδοση, άφθονία ή έλλειψη σχετικού ύλικού, κληματολογικές συνθήκες, αισθητικοί λόγοι. Η έπιμέλεια ως προς την έκτέλεση, αυτή προδίδει μάλλον την καταγωγή.

ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΛΟΝΤΖΑ (;)
ΜΕ ΤΗ ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΗΣ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ

Ἡ ἀνακοίνωση ἀσχολεῖται μέ μεγάλο πίνακα (διαστάσεων 101X99 ἐκ.), πού εἶναι ἐκτεθειμένος στό Ἐθνικό Ἱστορικό Μουσείο, στήν Ἀθήνα. Στόν πίνακα παριστάνεται ἡ Ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, ἐνώ σέ ξεχωριστή ζώνη στό ἐπάνω τμήμα του εἰκονίζονται ἅγιοι.

Τό ἔργο παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθώς ἀποτελεῖ σπάνιο δεῖγμα κοσμικῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς καί συνιστᾷ ἀξιόλογη μαρτυρία γιά μιᾶ ὄχι πολύ γνωστή ἔκφανση τῆς τέχνης στό περιβάλλον, ὅπου εἶναι πρόδηλο ὅτι δημιουργήθηκε, δηλαδή τή βενετοκρατούμενη Κρήτη. Ὁ ζωγράφος ἀναπαριστᾷ μέ ὑποβλητικό τρόπο καί ἐξαίρετη περιγραφική ἱκανότητα τή μεγαλειώδη ναυμαχία (7 Ὀκτωβρίου 1571), πού κατέληξε στήν ἤττα τῶν Ὀθωμανῶν καί στό θρίαμβο τῶν ἐνωμένων χριστιανικῶν δυνάμεων τοῦ Ἱεροῦ Συνασπισμοῦ. Ἡ ναυτική αὐτή σύγκρουση ὑπῆρξε πολύ σημαντικό πολεμικό γεγονός στό δέκατο ἕκτο αἰῶνα, μέ διαστάσεις μύθου καί μέ μεγάλη ἀπήχηση στήν τέχνη.

Ἡ συνθετική δύναμη, ἡ σχεδιαστική δεξιότητά καί ἡ ἀπαράμιλλη μικρογραφική δεινότητα, φανερό σέ ὀλόκληρο τόν πίνακα ἀλλά κατεξοχήν στήν ἀπόδοση τῶν ὑπερβολικά μικροσκοπικῶν πληρωμάτων τῶν πλοίων, προσδίδουν ζωγράφο μέ ἀσυνήθιστη προσωπικότητα καί μέ ἰδιαίτερο τάλαντο. Τά τεχνοτροπικά στοιχεῖα καί τά ἄλλα συστατικά τοῦ ἔργου τό συνδέουν ἀναμφισβήτητα μέ τήν τέχνη τοῦ Γεωργίου Κλόντζα (1540 περίπου - 1608), γνωστοῦ Κρητικοῦ ζωγράφου μέ τίς διαθέσεις καί τίς ἱκανότητες πού ἀπαιτεῖ ἡ δημιουργία μιᾶς παρόμοιας σύνθεσης.

Ἡ θεματολογία τοῦ πίνακα τόν ἐντάσσει σέ μικρή ομάδα μεταβυζαντινῶν πινάκων καί στόν εὐρύτερο κύκλο ἔργων τῆς δυτικῆς ζωγραφικῆς, πού ἀποδίδουν μέ παραστατικό ἢ μέ συμβολικό τρόπο τήν ἱστορική αὐτή ναυμαχία τῶν Ἐχινάδων νήσων ἢ καί ἄλλες περίφημες μάχες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας.

Κ. ΛΟΒΕΡΔΟΥ - ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΒΕΡΓΙΝΑ.

Στην διάρκεια σωστικής ανασκαφής το 1982, βορειοανατολικά του χωριού της Βεργίνας, στον νομό Ημαθίας, αποκαλύφθηκε το δυτικό τμήμα τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα. Η ανασκαφή συνεχίστηκε και στα επόμενα χρόνια και διαπιστώθηκε το 1983 η μορφή ολόκληρου του κτιρίου του ναού και το 1984 η μορφή του συγκροτήματος του βαπτιστηρίου βορειοδυτικά του νάρθηκα, προσκτισματα στην νοτιοδυτική πλευρά του και στοά, που πιθανότατα ανήκει στο αίθριο, δυτικά.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η βασιλική αυτή, της οποίας ο αρχιτεκτονικός τύπος και η γλυπτή και ψηφιδωτή της διακόσμηση δεν παρουσιάζει πρωτοτυπίες - πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με ημικυκλική αψίδα ιερού, κιονοστοιχίες από έξη κίονες κάθε μιά, ψηφιδωτά δάπεδα στο μεσαίο κλίτος και στο φωτιστήριο του βαπτιστηρίου, πλακοστρωτά δάπεδα στα πλάγια κλίτη και στο νάρθηκα - ανήκει στον οικισμό που απέμεινε τον 5ο αιώνα από την μεγάλη ελληνιστική πόλη που ταυτίστηκε από τον καθηγητή κ. Ανδρόνικο με τις Αιγές. Επίσης, οι οικοδομικές φάσεις συμβάλουν στην δημιουργία σαφέστερης εικόνας της παραγμένης ιστορίας της περιοχής από τον 5ο μέχρι και τον 7ο αιώνα.

Η μέχρι τώρα έρευνα φανέρωσε ότι το κτιριακό συγκρότημα της βασιλικής κτίσθηκε πιθανότατα στις αρχές του 5ου αιώνα, σε οικισμό που σύμφωνα με τα ευρήματα προϋπήρχε. Το κτιριακό αυτό συγκρότημα πρέπει να καταστράφηκε και να ξανακτίσθηκε με ανάκτηση μάλιστα των ίδιων εξωτερικών τοίχων και του ίδιου στυλοβάτη των κιονοστοιχιών. Το δάπεδο, σ' αυτή τη φάση, υψώνεται κατά 0,65 μ. και επιστρώνεται με ψηφιδωτά στο κεντρικό κλίτος και στο φωτιστήριο του βαπτιστηρίου. Η τεχνική και η τεχντροπία των ψηφιδωτών, ιδίως αυτών του βαπτιστηρίου, φανερώνουν ότι η κατασκευή τους πρέπει να τοποθετηθεί στον 6ο αιώνα, και μάλιστα στα μέσα του. Επισκευή των ψηφιδωτων δαπέδων και άλλες μικρές αλλαγές και επεμ-

βάσεις δείχνουν ότι υπήρξε και μιά τρίτη επισκευή του ναού σε χρόνο που ακόμη δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί. Τότε αχρηστεύονται μερικοί βοηθητικοί χώροι του βαπτιστηρίου, ενώ σε άλλους παρατηρούνται επεμβάσεις που μαρτυρούν αλλαγές στη χρήση τους. Η ύπαρξη μικρών τάφων νηπίων, του τύπου του "καλυβτή", σ'επαφή με τους τοίχους του νότιου κλίτους, εσωτερικά και εξωτερικά, καθώς και με τους δυτικούς τοίχους του συγκροτήματος του βαπτιστηρίου είναι δυνατό να συσχετισθεί με την εγκατάληψη των τμημάτων αυτών του ναού.

Η χρησιμοποίηση οικοδομικού υλικού και αρχιτεκτονικών γλυπτών της ελληνιστικής πόλεως, όπως ενεπίγραφο βάθρο όπου είναι χαραγμένο το όνομα της μητέρας του Φιλίππου του Β', της Ευριδίκης της Σύρρα, που χρησιμοποιήθηκε ως βάθρο κίονα στην βόρεια κιονοστοιχία, δείχνει ότι μέρος τουλάχιστον της αρχαίας πόλεως είναι κατεστραμμένο τον 5ο αιώνα και το υλικό του χρησιμοποιείται για την οικοδόμηση του χριστιανικού οικισμού. Στην οικοδομική φάση του 6ου αιώνα έγινε χρήση γλυπτών και οικοδομικού υλικού από το κτίριο της προηγούμενης φάσεως, όπως προδίδει η αφαίρεση όλων των μαρμαρινών πλακών του μαρμαροθετήματος που εκάλυπτε το δάκεδο του ιερού της πρώτης οικοδομικής φάσεως του 5ου αιώνα. Το γεγονός αυτό φανερώνει έλλειψη οικονομικών πόρων, που γίνεται μεγαλύτερη στα επόμενα χρόνια, όταν αναγκάζονται να επισκευάσουν το ψηφιδωτό δάπεδο με απλό κονίαμα και να εγκαταλείψουν ορισμένους από τους καταστραμμένους χώρους της βασιλικής.

Περισσότερα στοιχεία ελπίζουμε πως θα μας δώσει η ανασκαφή αυτή στη συνέχεια της.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΦΩΝ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΒΛΑΤΑΔΩΝ

Οι ανασκαφικές έρευνες που έγιναν στα πλαίσια των εργασιών στερέωσης του καθολικού της Μονής Βλατάδων έφεραν σε φως, παράλληλα με νέα στοιχεία που αφορούν την αρχιτεκτονική του μνημείου, και ένα τμήμα του βυζαντινού νεκροταφείου της Μονής.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά δεκαοκτώ τάφοι στο εσωτερικό του ναού, ανάμεσα στις θεμελιώσεις, και στον περίβολο. Οι τάφοι κάτω από το δάπεδο του ναού κατέλαβαν όλα τα σημεία της περιμετρικής στοάς όπου ο βράχος, πάνω στον οποίο εδράζεται το μνημείο, ήταν χαμηλότερος και επέτρεπε την οικοδόμηση ταφικών χώρων. Στον περίβολο μερικοί τάφοι ερευνήθηκαν κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του ναού και στο νότιο προστώο. Το νεκροταφείο εκτείνεται ακόμη προς τα ανατολικά, νότια και νοτιοδυτικά.

Ο τρόπος δόμησης των τάφων είναι ενιαίος: οι ταφικοί χώροι σχηματίζονται με τη διασταύρωση τοίχων από πέτρες και χώμα, έχουν δάπεδο πατημένο χώμα και καλύπτονται από μεγάλες σχιστόπλακες που είναι με όμοιο τρόπο διατεταγμένες σε όλους τους τάφους. Ο νεκρός ενταφιάζονταν εκτάδην με το κεφάλι ακουμπισμένο συνήθως σε κέραμο-προσκεφάλαιο στο δυτικό άκρο του τάφου και γύρω του τοποθετούνταν, κανονικά ή ανεστραμμένες, πήλινες κούπες και ενίοτε γυάλινα φιαλίδια μύρων. Στα πόδια του, στο ανατολικό δηλαδή άκρο του τάφου, παραμερίζονταν οι παλιότερες ταφές μαζί με τα αγγεία που τις συνόδευαν. Ο αριθμός των νεκρών κατά τάφο κυμαίνεται από έναν έως τρεις.

Οι ταφές, με ελάχιστες εξαιρέσεις, είναι αδύνατο να διαχωρισθούν και να ομαδοποιηθούν με τα αγγεία που τις συνοδεύουν, μπορούν ωστόσο να γίνουν μερικές παρατηρήσεις: όλοι οι τάφοι περιείχαν αγγεία (συνολικά πενήντα επτά ακέραιες κούπες), ίσως όμως μερικές ταφές να μην συνοδεύονταν από αγγεία· ο αριθμός των αγγείων κατά ταφή δεν είναι καθορισμένος· όλα είναι επιτραπέζια αγγεία καθημερινής χρήσης. Πιστεύουμε ότι η παρουσία τόσων αγγείων στους τάφους, και μάλιστα σε συγκεκριμένες θέσεις, αποτελεί την επιβίωση του πανάρχαιου εθίμου της κτέρισης του νεκρού με σημασία και περιεχόμενο προσαρμοσμένα στη θρησκεία και την εποχή, που δεν μπορούμε όμως ακόμη να εντοπίσουμε· οπωσδήποτε όμως το πήλινο αντικείμενο ενέχει συμβολισμό της βιβλικής υλικής υπόστασης του ανθρώπου.

Η οικοδόμηση του νεκροταφείου μπορεί να αναχθεί στα τέλη του 14ου

αιώνα, αμέσως μετά την ίδρυση της Μονής Βλατάδων. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορεί και η κατά προσέγγιση χρονολόγηση των αγγείων των τάφων που κυμαίνεται από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα έως τις αρχές του 16ου αιώνα το πολύ. Τα αγγεία, σύμφωνα με τη διακόσμησή τους ανήκουν σε δύο κυρίως μεγάλες κατηγορίες: μονόχρωμα με κίτρινη, πράσινη ή λαδιά εφυάλωση και εγχάρακτα με φυλλόσχημα ή γεωμετρικά μοτίβα ή μορφές πουλιών με πράσινες και καφετιές κηλίδες πάνω στα χαρακτά μέρη.

ΣΤΑΥΡΟΣ Β ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ

Ο ΠΥΛΩΝΑΣ ΤΗΣ Ι.ΜΟΝΗΣ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΚΥΝΗΓΟΥ ΣΤΟΝ ΥΜΗΤΤΟ.

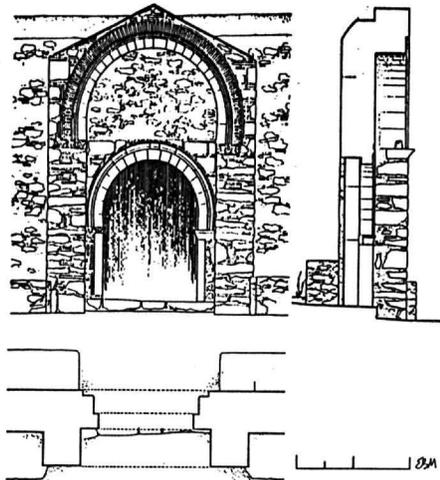
Μέ την Μονή του 'Αγ. 'Ιωάννου του Προδρόμου, γνωστή ως του Κυνηγού των Φιλοσόφων, έχουν από παλιά ασχοληθεί αρκετοί ειδικοί. Τό ένδιαφέρον ώστόσο, περιωρίστηκε ως τώρα στά 'Ιστορικά, βάσει των πολυαριθμών σχετικά στοιχείων πού άφορούν άμεσα ή έμμεσα τό Μοναστήρι, ή στην μελέτη του Καθολικού. 'Αντικείμενο της άνακάλυψης αύτης άποτελεί ο Πυλώνας της Μονής, ένα μνημετο άδημοσίευτο ως τώρα, άν καί όχι τελείως άγνωστο.

'Ο Πύλώνας, πού άποτελεί την κύρια είσοδο της Μονής, βρίσκεται στό μέσον περίπου της Δυτικής πλευράς του περιβόλου, μέ τόν όποιον συνδέεται κατασκευαστικά καί χρονικά. Δύο, κατά 0,50 μ. προέχουσες, παραστάδες έκατέρωθεν της τοξωτής Πύλης φέρουν εύρύ καί ύψηλό τόξο, πού περιβάλλει καί άναδεικνύει την είσοδο. Τό τύμπανο του βάθους, πάνω άπό την θύρα, προοριζόταν πιθανώς για την παράσταση-σε τοιχογραφία μάλλον του 'Αγίου της Μονής. 'Ως έπίκρανα στις παραστάδες καί στους σταθμούς της Πύλης έχουν χρησιμοποιηθεί Παλαιοχριστιανικά έπιθήματα καί άλλα μαρμάρινα άρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση. Τά τόξα είναι ύπερψωμένα καί πεταλόμορφα. 'Εκείνο του προστεγάσματος είναι διπλό τό έσωτερικό πάρινο ένώ τό έξωτερικό πλίνθινο. Τό τόξο της Πύλης είναι πάρινο μέ χαρακτηριστική τομή, μέ λοξότμητο τμήμα μεταξύ δύο εύθυγράμμων. 'Αξιοσημείωτα είναι τά δύο χαράγματα μέ την γνωστή άπό τό κίόνιον του Νεοφύτου, συντομογραφία της λέξης ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ στά κατώτερα τμήματα του τόξου της Πύλης, δεξιά καί άριστερά.

"Άλλα παραδείγματα μοναστηριακών Πυλώνων του τύπου αύτου δέν μάς είναι γνωστά άπό την Βυζαντινή έποχή. Τό μνημετο συσχετίζεται ώστόσο μέ τά συνεπτυγμένα πρόπλα πού είναι γνωστά άπό έναν περιωρισμένο αριθμό 'Ελλαδικών κυρίως παραδειγμάτων, όπως πρόχειρα έκείνο του έξωνάρθηκα του Καθολικού του 'Οσίου Λουκά καί άλλα, παλιότερα άπό αύτό ή μεταγενέστερα, καθώς καί μέ τις τοξωτές προχωρήσεις στην προέκταση των κεραιών σε όκταγωνικούς, σταυροειδεις άλλα καί τύπου έλευθέρου σταυρού καί σταυρεπίστεγους ναούς άπό τόν 10ο ως τόν 13ο αί." Άλλωστε, όπως φαίνεται, έκτός άπό την κοινή γενική μορφή καί μορφολογική εξέλιξη τά συνεπτυγμένα πρόπλα παρουσιάζουν μέ τις τοξωτές αυτές προχωρήσεις, σε αρκετές περιπτώσεις, καί λειτουργικές όμοιότητες ώστε νά είναι δυνατός ο εύρύτερος συσχετισμός τους.

Ἀπό τήν ἀποψη τῶν ἐπιμέρους μορφῶν ὁ Πυλώνας τῆς Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ μέ τά πώρινα καλοφτιαγμένα τόξα, τήν χαρακτηριστική μορφή στήν τομή ἐκείνου τῆς Πύλης, τήν ἀπουσία ὀδοντωτῶν ταινιῶν κἀ, ἐντάσσεται πολύ καλά στήν ἐνότητα τῶν μνημείων τοῦ 12ου αἰ πού προεκτείνεται καί μέσα στόν 13ο. Δεδομένου ὅτι πρόκειται γιά μνημεῖο πού ἀκολουθεῖ καί μιμεῖται, μέ φτωχότερα μέσα, ὕψηλά πρότυπα μπορεῖ ἐνδεχομένως, μέ βάση τά μορφολογικά κριτήρια, νά τοποθετηθεῖ χρονολογικά στό δεύτερο μισό τοῦ 12ου ἢ στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ στό σημεῖο αὐτό ἡ διαφοροποίηση σέ θέματα μορφῶν μεταξύ τοῦ Πυλώνα καί τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς πού ὅμως δέν ἀποτελεῖ ἀπόλυτη ἔνδειξη γιά μεγάλη χρονολογική ἀπόσταση, καθώς δέν ἀποκλείεται νά ὀφείλεται σέ διαφορετικά συνεργεῖα ἢ διαφορετική μορφολογική ἔκφραση στά πλαίσια μιᾶς συντηρητικῆς γενικά ἀρχιτεκτονικῆς.

Τά σχετικά μέ τήν οἰκοδομική Ἱστορία τῆς Μονῆς, ὅπως ἄλλωστε στό σύνολο τους τά ἀφορῶντα σέ Ἱστορικά ζητήματα τοῦ ἱεροῦ καθιδρύματος, δέν εἶναι, παρά τήν ὕπαρξη ἀρκετῶν πηγῶν ἀπό τήν βυζαντινὴ ἐποχή πού ἔμμεσα ἢ ἀμεσα ἀναφέρονται σ'αὐτήν, ἀποσαφηνισμένα. Ἡ ἀποσαφήνιση, ἄλλωστε, δέν φαίνεται ἰδιαίτερα εὐκόλη. Ἐτσι ὁ συσχετισμός τῶν σωζομένων κτισμάτων, καί περισσότερο τοῦ πυλώνα, μέ τήν γνωστή ἐπιγραφή τοῦ 1204/ 5 ἀπό τόν κοσμητῆ θυρώματος τοῦ βυζαντινοῦ Μουσείου, πού ἀναφέρεται στόν γλυπτό διάκοσμο, μπορεῖ νά ἀντιμετωπισθεῖ πρὸς τό παρόν μόνο μέ κάθε σχετική ἐπιφύλαξη.

ΕΥΤΕΡΗ ΜΑΡΚΗ

Ο ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΥΔΝΑΣ

Ἡ Ἀρχαία Πύδνα, γνωστή στούς παλαιοχριστιανικούς καί βυζαντινούς χρόνους μέ τό ὄνομα Κίτρος, ἦταν ἡ πρώτη στήν τάξη τῶν ὑπαγαμμένων στό μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἐπισκοπῶν.

Οἱ συστηματικές ἀνασκαφές, πού διεξάγει ἡ 9η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στό βυζαντινό Φρούριο Πύδνας τά δύο τελευταῖα χρόνια, ἔφεραν στό φῶς ἕνα σημαντικό ναό τῆς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς, πού ταυτίζεται πιθανώτατα μέ τόν ἐπισκοπικό ναό τοῦ Κίτρος. Πρόκειται γιά ἕνα ναό μεταβατικοῦ τύπου, μέ τροῦλλο καί περίστω, πού μιμεῖται στήν κάτοψη τήν Ἀγία Σοφία Θεσσαλονίκης. Ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ὀρθογώνιο στήν κάτοψη, στό ὁποῖο προστέθηκε νάρθηκας καί τριμερές Ἱερό, πού σχηματίζει ἡμιεξαγωνική κόγχη καί ἡμικυκλικά παραβήματα.

Ὁ κεντρικός του χῶρος ὀρίζεται ἀπό τέσσερις μεγάλους πεσσούς, ἀνάμεσα στούς ὁποίους δέ γνωρίζουμε πόσοι κίονες παρεμβάλλονταν, γιατί τό μεταξύ τῶν πεσσῶν διάστημα φράχθηκε ἀπό ἐπισκευές τῶν Φράγκων, ὅταν μετά τό 1204 μετέτρεψαν τό χῶρο σέ στρατόπεδο καί ἴδρυσαν μέσα στό Ἱερό Βῆμα τοῦ ναοῦ ὑψηλό πύργο.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ μνημεῖου ἀποτελεῖται ἀπό ὀριζόντιες στρώσεις λαξευμένων λίθων, ἀνάμεσα στούς ὁποίους παρεμβάλλεται μία σειρά πλίνθων, ἐνῶ στούς κάθετους ἀρμούς τοποθετοῦνται σπασμένοι πλίνθοι σέ ὀριζόντιες σειρές. Μία ζώνη ἀπό ἔξι σειρές πλίνθων δένει περιμετρικά τό κτήριο στό ὕψος τῶν 1,50μ. Οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων εἶναι 0,38Χ0,29Χ0,04μ καί ὁ ἀρμός ἰσοπαχῆς.

Ἡ κυρία εἴσοδος ἀνοίγεται στό κέντρο τῆς πρόσοψης. Ἄλλες δύο ἀνοίγονται στή βόρεια καί νότια πλευρά τοῦ νάρθηκα.

Στρωματογραφία δέν παρατηρήθηκε. Ὅλο τό χῶρο τοῦ ναοῦ κάλυψαν τά

κρημνίσματα τοῦ Φρόγκικου πύργου, στήν κατασκευή τοῦ ὁποίου χρη-
 σιμοποιήθηκαν πολλά ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ ναοῦ. Δάπεδο δέ βρέ-
 θηκε σέ κανένα σημεῖο, ἐκτός ὅπο μερικά κομμάτια ἀπό οὐρα *utile* .
 Σποράγματα τοιχογραφιῶν σέ δύο στρώματα διατηρήθηκαν στό ΒΑ πεσσό.
 Ἡ κατασκευή τοῦ ναοῦ τῆς Πύδνας τοποθετεῖται μέ βάση τήν τοι-
 χοδομία, τίς ἐπιμήκεις ἀναλογίες στήν κάτοψη, τίς ἀντηρίδες τῶν ἐ-
 ξωτερικῶν τοίχων, τήν κατασκευή τῶν τόξων ^{κατό} πάχος τῶν ἀρμῶν στό
 τέλος τοῦ 10 ου αἰ.—

ΕΥΤΕΡΗ ΜΑΡΚΗ

ΔΥΟ ΑΓΝΩΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Δύο πολύ σημαντικά μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ἄνκαι ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἀπό καιρό, ἔξακολουθοῦν νά παραμένουν ἄγνωστα στοὺς ἐρευνητές.

Τὸ πρῶτο ἀνασκάφηκε τὸ 1969 κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Δημητρίου, σέ ἀπόσταση 200μ περίπου ὀνατολικά τοῦ ναοῦ τοῦ πολιούχου. Ἀνήκει σέ τμῆμα χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος καί ἀποτελεῖται ἀπό μία ἐγγεγραμμένη κόγχη, πού περιβάλλεται δεξιὰ καί ἀριστερά ἀπό δύο τετραγώνους χώρους. Ἀνάμεσα στήν κόγχη καί τὰ γωνιακά διαμερίσματα παρεμβάλλονται δύο μικροί τριγωνικοί χώροι, πού ἐπικοινωνοῦν μέ αὐτά. Τὸ κτήριο θεμελιώθηκε στό φυσικό βράχο καί εἶναι κατασκευασμένο μέ τὴ χαρακτηριστική γιά τὴν παλιοχριστιανική Θεσσαλονίκη τοιχοδομία ἀπό ἄργολιθοδομή καί ζῶνες πλίνθων, ἐκτός ἀπό τίς γωνίες, ὅπου χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικά ἡ πλινθόκτιστη τοιχοδομία. Σύμφωνα μέ τὴ γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ ναοῦ, πού σχεδίασε ὁ Ἀ. Κούντουρας, τὸ μνημεῖο ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν μονόκλιτων σταυρικῶν ἐγγεγραμμένων τετρακόγχων, μέ τὴ διαφορά ὅτι σχηματίζει ἐλεύθερες τίς κόγχες τοῦ ἄξονα Δ-Α, ὁ ὅποτος εἶναι τονισμένος καί στήν κάτοψη. Ὁ ναός ἀποτελεῖ παραλλαγή τῆς τέταρτης κατηγορίας τῶν σταυρικῶν ναῶν τοῦ Ὀρλόνδου, λόγω τοῦ ὅτι ἐδῶ διαμορφώνονται διπλᾶ γωνιακά διαμερίσματα. Τὸ κτήριο χρονολογεῖται συγκριτικά μέ τὰ ἀνάλογα μνημεῖα τοῦ Καυκάσου, μέ τὰ ὅποτα παρουσιάζει κοινὰ τυπολογικά χαρακτηριστικά, στά τελευταῖα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ.

Τὸ δεύτερο μνημεῖο εἶναι ἓνα πεντάκογχο ταφικό μαρτύριο τοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου, πού ἀνασκάφηκε τὸ 1972 σέ οἰκόπεδο τῆς ὁδοῦ Καλλιθέας 38 τοῦ Δήμου Ἀμπελοκήπων. Εἶναι κατασκευασμένο μέ ἐναλλασσόμενη τοιχοδομία ἀπό ὄργολιθοδομή καί ζῶνες πλίνθων, ἐκτός ἀπό τίς γωνίες τῶν κογχῶν, ὅπου χρησιμοποιοῦνται μόνον πλίνθοι. Ἔχει διαστά-

σεις 13,60X11,50μ και μιμεῖται στήν κάτοψη τό πεντάκογχο μαρτύριο τῆς Ἀγίας Εὐθυμίας στήν Κωνσταντινούπολη. Ἐσωτερικά ἦταν ἐπενδυμένο μέ πολύχρωμα μάρμαρα καί στεγαζόταν μέ τροῦλλο.

Τό γεγονός ὅτι σέ ἐπαφή μέ τό οἰκοδόμημα ,ὀποκαλύφθηκε συστάδα καμαροσκέπαστων τάφων,ἀποδεικνύει ὅτι τό μνημεῖο ἦταν ἕνα κοιμητηριακό μαρτύριο,πού χρονολογεῖται μέ βάση τά λίγα γλυπτά τῆς ἀνασκαφῆς στό πρῶτο τέταρτο τοῦ ὅρου αἰ.Τό κτήριο πρέπει νά καταστράφηκε κατά τήν πολιορκία τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τό χαγάνο τῶν Ἀβάρων τό 618.

X. ΜΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ

Οι Φοιχογραφίες στη Μ.Βλατάδων.Λέα στοίχια.

Με το πέρας των εργασιών αναστήλωσης του καθολικού της Μ.Βλατάδων ολοκληρώθηκε και η αποκάλυψη των τοιχογραφιών που έχουν σωθεί στον κύριο ναό και στη στοά. Οι τοιχογραφίες δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί και καθαρισθεί, εκτός από ελάχιστες. Παρά την αποσπασματική διατήρηση των τοιχογραφιών, είναι πια σαφές το εικονογραφικό πρόγραμμα. Στον τρούλλο υπάρχει η γνωστή απεικόνιση του Παντοκράτορα με τις αγγελικές δυνάμεις και τους προφήτες, σύνθεση επιζωγραφισμένη στα μεταβυζαντινά χρόνια. Στα τόξα που στηρίζουν τον τρούλλο εικονίζονται σκηνές του Δωδεκαόρτου, ενώ οι κάτω ζώνες περιλαμβάνουν μορφές αγίων ολόσωμων ή σε προτομή. Σκηνές από την Η. και την Κ. Διαθήκη που σώθηκαν στη στοά δείχνουν ότι η εικονογράφηση περιελάμβανε και τα θέματα αυτά.

Οι μορφές είναι ψηλές με αισθητά μικρό κεφάλι, κινούνται δυναμικά και είναι στημένες ελεύθερα στο χώρο. Δεν έχουν την πληθωρικότητα και τον όγκο των μορφών του πρώτου μισού του 14ου αι. Η ποιότητα της εκτέλεσης και η ευγένεια των προσώπων θυμίζει από άποψη ποιότητας τις μορφές των Αγίων Αποστόλων της Θεσσαλονίκης και της Μ. της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, παρά το γεγονός ότι τα έργα δεν ταυτίζονται χρονικά. Πρόκειται για έργο εργαστηρίου που κινείται μέσα στο κλίμα της τέχνης της Κωνσταντινούπολης.

Οι τοιχογραφίες της Μ.Βλατάδων παρουσιάζουν τα τεχνοτροπικά στοιχεία της τέχνης του τρίτου τέταρτου του 14ου αι., όπως μας είναι γνωστά από τη μελέτη των περιφερειακών μνημείων, των εικόνων και των χειρογράφων της εποχής αυτής.

Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών μπορεί να καθορισθεί ακριβέστερα με βάση τα γνωστά ιστορικά στοιχεία για τους ιδρυτές της Δωρόθεο και Μάρκο Βλατή, την απεικόνιση του Γρηγορίου του Παλαμά στην είσοδο που οδηγεί στον κύριο ναό και τα ιστορικά γεγονότα της εποχής. Η απεικόνιση του Γρηγορίου ως αγίου είναι στοιχείο για τη χρονολόγηση της τοιχογράφησης μετά το 1359, χρόνο θανάτου του αγίου. Το όριο ANTE QUEM μπορεί να καθορισθεί με βάση τις γνωστές δυσμενέστατες συνθήκες που ισχύουν για την πόλη από το 1383, εξαιτίας της πολιορκίας της από τους Τούρκους επί τέσσερα χρόνια και την κατάληξή της από αυτούς το 1387. Οι συνθήκες της εποχής από το 1387 ως την τελική πτώση της πόλης στους Τούρκους στα 1430 δεν είναι κατάλληλες για έργα υψηλής πνοής όπως είναι οι τοιχογραφίες της Μ.Βλατάδων. Αλλά και η εικονογράφηση του ναού τόσο από εικονογραφική όσο

και από στυλιστική άποψη εντάσσεται μέσα στο λαμπρό κλίμα της εποχής των τελευταίων χρόνων του Γρηγορίου Παλαμά και των μαθητών του, που έδρασαν στην πόλη.

Η αποκάλυψη των τοιχογραφιών αυτών δίνει σημαντικά στοιχεία για τη ζωγραφική της Θεσσαλονίκης, την εποχή αυτή. Οι γνώσεις μας για την περίοδο αυτή επιρρίζονταν παλιότερα στις λίγες και όχι καλά διατηρημένες τοιχογραφίες του νάρθηκα του Προφήτη Ηλία (γύρω στα 1360), στις τοιχογραφίες του ναού των Ταξιαρχών που χρονολογήθηκαν στο δεύτερο μισό του 14ου αι., στην τοιχογραφία του Αγίου Ιωάσαφ με την Γρηγόριο τον Παλαμά στο ναό του Αγίου Δημητρίου (τέλος 14ου αρχές 15ου αι. ή 1360-1380) και στις τοιχογραφίες του νοτίου παρεκκλησίου της Μ.Βλατάδων (τέλος 14ου αρχές 15ου αι.).

Με βάση τις τοιχογραφίες αυτές της Μ.Βλατάδων και τις νέες που αποκαλύφθηκαν στο μικρό ναό της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα είναι σήμερα δυνατή η κατανοήση της ζωγραφικής στη Θεσσαλονίκη στο δεύτερο μισό του 14ου αι. και η επανεξέταση των άλλων τοιχογραφιών που σώζονται στην πόλη και οι οποίες χρονολογήθηκαν αβριστά στο τέλος του 14ου ή στις αρχές του 15ου αι. Οπωσδήποτε με βάση τις τοιχογραφίες της Μ.Βλατάδων είναι βέβαιο ότι η εποχή (τουλάχιστον ως το 1380) δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί ως εποχή στασιμότητας, όπως ειπώθηκε παλιότερα.-

**ΜΑΡΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - ΑΘΗΝΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ,
ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΚΑΡΔΑΜΥΛΗΣ, ΚΑΠΕΤΑΝΙΑΣ ΤΩΝ ΤΡΟΥΠΑΚΗΩΝ -
ΜΟΥΡΤΖΙΝΩΝ.**

Μια από τις καπετανίες της Έξω και Βόρειας Προσηλιακής Μάνης, η καπετανία των Τρουπάκηδων - Μούρτζινων στην περιοχή της Καρδαμύλης (Ανδροβίστας), αποτέλεσε το αντικείμενο της έρευνάς μας τα τελευταία χρόνια. Η έκτασή της περιγράφεται σε χειρόγραφο που δημοσίευσε ο Αντ. Μηλιαράκης: "... από Φονιά Λαγκάδι έως ταις Δύο Πέτραις μέρη δασικά και επαρχία Ανδρούβιστας είναι οσπίτια Ι.000". Δηλαδή η καπετανία των Τρουπάκηδων συνόρευε στα νότια με την καπετανία του Ζυγού ή Λεύτρου με φυσικό όριο το Λαγκάδι του Φονέα, ενώ προς το Βοριά γειτόνευε με την καπετανία της Ζαρνάτας ή Σταυροπηγίου. Στ' ανατολικά ο Ταΰγετος αποτελούσε το φυσικό της όριο, ενώ τα δυτικά της παράλια προς τον Μεσοσηνιακό κόλπο ήταν το μόνο αδύνατο σημείο της, ανοικτό στο στόλο του Καπουδάν Πασσά, στη δικαιοδοσία του οποίου υπαγόταν η απρόσβλητη από την ξηρά Μάνη.

Ετα τέλη του Ι7ου αι. εμφανίζεται στην περιοχή της Καρδαμύλης ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, ημιμυθικός πρόγονος - γενάρχης του γένους των Τρουπάκηδων, τους οποίους η τοπική παράδοση θεωρεί απογόνους των Βυζαντινών αρχόντων του Μυστρά, που επί τρεις αιώνες κρυβόντουσαν στις "τρούπες" του Ταΰγετου. Το όνομα "Τρουπάκης", πάντως, εμφανίζεται σε έγγραφα της περιοχής ήδη από τις αρχές του Ι7ου αι. (Στ.Σκοπετέα, Έγγραφα ιδιωτ. εκ Δυτ.Μάνης, Επετ. Αρχ. Ιστ. Ελλην. Δικ., τ.3, Ι950, σ.Ι05). Για τρεις περίπου αιώνες (τέλη του Ι7ου - τέλη του Ι9ου αι.) οι Τρουπάκηδες κυριαρχούν στην περιοχή. Το Ι779 ο Μιχαήλ Τρουπάκης γίνεται για τρία χρόνια μπέης της Μάνης, ενώ ο γιός του Παναγιώτης κι' ο εγγονός του Διονύσιος (οι Μούρτζινοι) έπαιξαν σημαντικότατο ρόλο στον Εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα, ο δε Διονύσιος χρημάτισε και Υπουργός Πολέμου του Νεοσύστατου Ελληνικού Κράτους. Ο Κολοκοτρώνης στ' Απομνημονεύματά του γράφει ότι ο Μαυρομιχάλης είχε το όνομα μπέης, αλλά ο Μούρτζινος είχε τη δύναμη στη Μάνη. Την δύναμη της οικογένειας μαντεύουμε κι' από την αποστολή του Περραιβού στη Μάνη το Σεπτέμβριο του Ι8Ι9, ο οποίος έπεισε τις "τρεις αξιώτερες και δυνατώτερες γενιές της Σπάρτης", τους Μαυρομιχάληδες, τους Γρηγοράκηδες και τους Τρουπάκηδες, να υπογράψουν ενωτική συνθήκη.

Οι Τρουπάκηδες οχύρωσαν το ύψωμα της Πάνω Καρδαμύλης, έκτισαν πύργους και πυργόσπιτα γκρουπαρισμένα σε γειτονιές που αντιστοιχούν στις υπογενιές του γένους (Πετρείοι, Μούρτζινοι, Μπουκουβαλέοι, Θεοδωρείοι, Δημητρείοι, Πατριαρχέοι), εξασφάλισαν την άμυνα της περιοχής με δύο βάρδιες - ξεμόνια και με την οχύρωση του νησιού που κλείνει την είσοδο του μικρού λιμανιού, έκτισαν μια κρήνη (Ι734), δύο ταπεινές εκκλησίες έξω από την οχύρωση και τον Άγιο Σπυρίδωνα μέσα στο οχυρωμένο συγκρότημα.

Αντικείμενο της μέχρι σήμερα μελέτης μας ήταν αυτό το οχυρωμένο συγκρότημα με το τείχος του, τους πύργους και τα βοηθητικά του κτίσματα. Η οικογενειακή εκκλησία των Τρουπάκηδων, ο Άγιος Σπυρίδωνας. ("Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση", εκδ. Ε.Μ.Π., τ.Β', σ. 299-3Ι0) είναι μια μονόκλιτη καμαροσκέπαστη τρουλλαία βασιλική, που εντυπωσιάζει με τις ωραίες αναλογίες της, την επιμελημένη νότια όψη της, το φηλό καμπαναριό με την οξυκόρυφη στέγη του, αλλά κυρίως με τις διαστάσεις της που ξεπερνούν το συνηθισμένο μέτρο για τις οικογενειακές

εκκλησίες. Η ανέγερσή της τοποθετείται στις αρχές του 18ου αι.

Βιβλιογραφικές πληροφορίες, οι οποίες συνδέουν την οικογένεια των Τρουπάκηδων με ορισμένα από τα μοναστήρια της Ανδρουβίστας (χαρακτηρίζοντάς τα ως ιδιωτικά ή χρηματοδοτούμενα απ' αυτούς) οδήγησε τα βήματά μας στις ερειπωμένες από το χρόνο και την εγκατάλειψη μονές της περιοχής. Εδώ παρουσιάζουμε κάποια πρώτα στοιχεία της έρευνάς μας, η οποία συνεχίζεται:

1. Η μονή Λυκάκη ή το Λυκάκι στο Φαράγγι του Βιρού. Ερειπωμένη σήμερα, σώζει τμήματα των τοίχων του πύργου της. Κάποιο θεμέλιο τοιχοποιίας ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη περιμετρικού τείχους. Το καθολικό της είναι ένας κομψός τρίκλιτος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός μετά τρούλλου, κατάγραφος στο εσωτερικό.

2. Η μονή του Σωτήρα ή του Σωτήρος Πηγωνίτσας, επίσης στο Φαράγγι του Βιρού. Το καθολικό της είναι μια μονόκλιτη τρουλλαία βασιλική, όπως ο Άγιος Σπυρίδωνας, με μικρότερες, όμως, διαστάσεις και αμελέστερη δόμηση. Πάνω από τη δυτική είσοδο υπάρχει μικρό καμπαναριό με οξυκόρυφη στέγη. Στο επίχρισμα είναι χαραγμένη η δυσδιάκριτη χρονολογία ανακάλυψης: 1803 Το μοναστήρι, όμως, αναφέρεται ήδη σε έγγραφο του 1680.

3. Η μονή του Σαμουήλη στο Φαράγγι του Φονέα. Ερειπωμένη σήμερα, ήταν εφοδιασμένη με περιμετρικό τείχος και πύργο. Τα κελλιά και τα άλλα βοηθ. κτίσματα ήταν τοποθετημένα κατά μήκος του βορινού, δυτικού και νότιου τείχους. Το καθολικό είναι μικρός ναός σχήματος ελευθέρου σταυρού με οκταγωνικό τρούλλο και μικρό καμπαναριό πάνω από την είσοδο στη δυτική όψη. Εσωτερικά σώζονται τμήματα τοιχογράφησης.

4. Μονή της Βαϊδενίτσας. Μέ πύργο ήταν εφοδιασμένη και η μονή της Βαϊδενίτσας στο Φαράγγι του Φονέα, η οποία σώζει τμήματα του περιμετρικού τείχους της. Το καθολικό της, όμοιο με το προηγούμενο, είχε σχήμα ελευθέρου σταυρού με τρούλλο. Στην είσοδο διαβάζουμε χαραγμένη στην πέτρα τη χρονολογία 1801.

5. Μονή Καράβελη. Η πλουσιότερη μονή της περιοχής, καταλαμβάνει ένα στρατηγικής σημασίας ύψωμα στο Πετροβούνι, που δικαιολογεί την οχύρωσή της. Επίσης εφοδιασμένη με πύργο (σώζεται η βάση του) μεγάλης κατασκευής. Το καθολικό είναι μια μονόκλιτη τρουλλαία βασιλική με ορατές στις όψεις της δύο οικοδομικές φάσεις. Φαίνεται ότι στη δεύτερη φάση ανήκει η επιγραφή: 1808 Μάρτης / Διονύσιου Ιερομόναχου. Εσωτερικά είναι ασβεστωμένη. Έχει μικρό καμπαναριό πάνω από τη δυτική πόρτα. Στη μονή λειτουργούσε σχολείο.

6. Μονή Φανερωμένης στο Πετροβούνι. Είναι μετόχι του Παναγιού Τάφου. Το καθολικό της, μονόκλιτη τρουλλαία βασιλική, κατάγραφη εσωτερικά, λειτουργεί ως εκκλησία του χωριού. Έχει ψηλό πυργοειδές καμπαναριό μπροστά από τη δυτική είσοδο.

7. Μονή Αγίας Σοφίας στον οικισμό Γούρνιτσα πάνω από την Καρδαμύλη. Τα υπολείμματα των κτισμάτων του μοναστηριού χρησιμοποιούνται από τον ιερέα του χωριού ως κατοικία. Το καθολικό είναι ένας ναός τρίκλιτος εγγεγραμμένος σταυροειδής μετά τρούλλου, κατάγραφος, ο οποίος σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή κτίσθηκε το 1630 και αγιογραφήθηκε το 1700.

N. K. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

H ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΝΩΣΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΜΑΤΡΩΝΑΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Μέχρι σήμερα όλοι όσοι ασχολήθηκαν με τὰ τοπογραφικά προβλήματα, έξω από τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, τοποθετοῦν τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Ματρῶνας, κάπως ἀόριστα, έξω καὶ πολὺ κοντὰ στὰ δυτικά τείχη, περίπου στὸ ὕψος τοῦ τεκέ τῶν Μεβλεβέων δερβίσιων, ποὺ γνωρίζουμε ὅτι βρισκόταν βα τοῦ πύργου τῆς Προσευχῆς, λίγο πῶς ψηλά ἀπὸ τὴ Λιταία πόλη (Yeni Karı). Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν θέση τῆς μονῆς περιορίζονται στὶς πληροφορίες ποὺ ὑπάρχουν στὰ βιβλία τῶν δαυμάτων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ ποὺ ἀναφέρονται στὴν Ἀβρααμική ἐπιδρομὴ ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ χρόνια τοῦ Μαυρικίου (582-602). Τὰ κείμενα μᾶς δίνουν τὴν πληροφορία ὅτι οἱ βάρβαροι ἐφθάσαν στὴν περιοχή ὅταν εἶχε σχεδὸν βραδυάσει καὶ ἀντικρίζοντας μπροστὰ τους τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Ματρῶνας, ποὺ τὸ κείμενο τὸ ἀποκαλεῖ ἀφούριο, νόμισαν ὅτι βρισκόνται μπροστὰ στὴν ἴδια τὴ Θεσσαλονίκη.

Ἡ πολιορκία καὶ προφανῶς ἡ κατὰ μὴν καὶ καταστροφὴ τῆς μονῆς τοὺς καθυστέρησε δίνοντας ἔτσι πολὺτιμο χρόνο στοὺς Θεσσαλονικεῖς νὰ ὀργανώσουν καλύτερα τὴν ἀμυνὰ τους.

Ἡ πόλη τὴν κρίσιμη ἐκείνη στιγμὴ βρισκόταν χωρὶς στρατιωτικὴ κεφαλή, χωρὶς ἀρχόντες, ποὺ ἀπουσίαζαν σὲ πρεσβεία στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ χωρὶς στρατὸ, γιὰ τὴν ἀπουσίαζε σὲ εἰδικὴ ἀποστολὴ στὸ Ἑλλαδικόν. Ἔτσι τὴν ὀργάνωση τῆς ἀμύνης ἀνέλαβε ὁ ἐραστήριος ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Εὐσέβιος. Τὸ χειρότερο ὅμως ἦταν ἡ ἐπιδημία χολέρας ποὺ ἐμάστιζε τοὺς πολῖτες καὶ ποὺ τελικὰ μεταδόθηκε καὶ στοὺς πολιορκητὲς καὶ τοὺς ἀποδεκάτισε.

Ἐπειδὴ συνήθως θεωροῦμε ὅτι ἡ κύρια προσπέλαση πρὸς τὴ Θεσσαλονίκη γίνεται ἀπὸ τὴ Δύση, οἱ ἐπιστήμονες ποὺ ασχολήθηκαν με τὸ θέμα, θεώρησαν ὅτι ἡ μονὴ πρέπει νὰ βρισκόταν έξω ἀπὸ τὰ δυτικά τείχη τῆς πόλεως, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ μπόρουν νὰ προσδιορίσουν κάποια πιθανὴ θέση της. Πιστεύοντας ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητο οἱ εἰσβολές νὰ ἐγίναν ἀπὸ τὰ δυτικά μέρη, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν περιοχή τοῦ Ἁεῖου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Βορρὰ, ἀκόμα καὶ ἀπὸ ΒΑ κατεβύθη, μὴ καὶ εἶναι γνωστοὶ καὶ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ οἱ συντομότεροι δρόμοι, ποὺ διασχίζουν τοὺς προβούους τοῦ Χαρ -

τιάτη και ενώνονται ανάμεσα στις λίμνες, αναζητήσαμε κάποια έρευνια στα ΒΑ κώσπεδα που δεσπόζουν στην Ακρόπολη της Θεσσαλονίκης. Πραγματικά στην κορυφή του λόφου Καρά-τεπέ, που βρίσκεται πολύ κοντά στο Ξενοδοχείο "Φιλίππειον", υπάρχουν άκοκτά έρευνια που ο Απόςτολος Βακαλόπουλος που τά έπεσήμανε πριν από χρόνια προσπάθησε να τά ταυτίσει είτε με κάποιο από τά χωριά που γνωρίζουμε ότι βρίσκονταν κοντά στη Θεσσαλονίκη (Κρασιά, Ζεμενίκος) ή με κάποια από τες άταύτιστες άκόμα βυζαντινές μονές έξω από τά τείχη.

Στην έπιφάνεια του έδαφους έλάχιστα ίχνη μπορεί κανείς να διακρίνει. Η άναδάσωση μά λιςτα που έχει μεσολαθήσει έχει άλλοιώσει τó τοπίο και είναι πολύ δύσκολη σήμερα, χωρίς άνασκαιή, ή διαπίστωση της μορφής τών έρειπίων και συνεπώς και ο έλεγχος. Η άνεύρεση μίας παλιής άεροαυτογραφίας, πριν από χρόνια, που είχε ληφθεί σε κατάλληλη έποχή (φθινόπωρο 1962) μς έδωσε τή δυνατότητα να κατανοήσουμε τήν μορφή της όχυρής μονής που μοιάζει με ένα τυπικό όχυραμένο *mutatio* ή ένα ρωμαϊκό *castrum*. Τά έρευνια ατά, κοντά στο "Φιλίππειον" στην κορυφή του Καρά-τεπέ, πιστεύουμε ότι άνήκουν στην όχυρή μονή της Άγίας Ματρώνας - που γνωρίζουμε ότι είχε και ναό στην λεωφόρο, μέσα στην πόλη - και πληρούν τες προϋποθέσεις που διαγράφονται μέσα στα άγιολογικά κείμενα του βιβλίου τών θαυμάτων.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΠΑΛΤΟΓΙΑΝΝΗ

Ο Πατριάρχης των Σέρβων Παΐσιος σε εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα

Η εικόνα διαστ. 0.602Χ0.42 μ. βρίσκεται σε ιδιωτική συλλογή. Δεν είναι γνωστή η προέλευσή της. Φωτογραφία της δημοσιεύεται από την Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών στα Χρονικά Β2 του ΑΔ 25 (1970) πίν. 453. Παριστάνει το Χριστό Παντοκράτορα σε προτομή και σε χρυσό βάθος ανάμεσα στην Παναγία και τον Ιωάννη το θεολόγο που εικονίζονται σε προτομή εκύψης αλλά σε κλίμακα μικρογραφίας. Η Παναγία δέεται με τα χέρια τεντωμένα προς το Χριστό και ο Ιωάννης γέρνει ελαφρά το κεφάλι και κρατάει με τα δυο του χέρια ανοιχτό ευαγγέλιο. Ο Χριστός είναι μετωπικός. Γυρίζει το βλέμμα προς τα δεξιά, ευλογεί και κρατάει στο αριστερό του χέρι ανοιχτό ευαγγέλιο.

Η επιγραφή του ευαγγελίου του Χριστού είναι σερβική και μεταφράζει την ευαγγελική ρήση "Δεΐτε οὐ εὐλογημένοι τοῦ Πατρὸς μου, κληρονομήσατε τὴν ἡτίμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου" (Ματθ. κεφ. 25, 34).

Σερβική και η επιγραφή του ευαγγελίου του Ιωάννη "Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος και ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεόν".

Ελληνικές επιγραφές είναι: Ο ΩΝ ΙC ΧC Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΝ Ο Θ(ΕΟΛΟΓΟΣ) Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ.

Εικονογραφικά η εικόνα συνδέεται με τη κατάσταση της Δέησης. Η υδρορρυθμία να εικονίζεται ο Ιωάννης ο θεολόγος αντί του Προδρόμου στη Δέηση εξηγείται από τη πιθανότητα να έχει αφιερωθεί η εικόνα σε ναό που τιμάται στο όνομα του αγίου Ιωάννη του θεολόγου.

Στο χρυσό περιθώριο στο κάτω μέρος της εικόνας υπάρχει σερβική επιγραφή δέησης με το όνομα του αφιερωτή και τη χρονολογία της εικόνας.

Μεταφρασμένη η επιγραφή θα μπορούσα να αποδοθεί "Σύν δεήσει τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ ἀρχιεπισκόπου Παΐσιου ἐν ἔτει ξ Ρ Μ = 714(-). Η χρονολογία από κτίσεως κόσμου σημαίνει κατά προσέγγιση (λείπει ο τελευταίος αριθμός) 1632-1640.

Οι ελληνικές επιγραφές του έργου και τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του (πολλά χρυσώματα, γρήγορη πτυχολογία, λαμπερά χρώματα, πλατιά φωτισμένα σαρκώματα, τυποποιημένη και εύκολη ψυχογράφηση της μορφής όπως και η λαϊκίζουσα έκφραση και απόδοση των μορφών της Παναγίας και του Ιωάννη) μαρτυρούν μακεδονικό εργαστήριο του 17ου αιώνα που εργάστηκε για σέρβο αφιερωτή.

Ο αφιερωτής είναι σέρβος, αρχιεπίσκοπος, λέγεται Παΐσιος και ζει γύρω στο 1640.

Τα στοιχεία οδηγούν στη γνωστή μορφή του σέρβου ιεράρχη Παΐσιου που γίνεται Πατριάρχης της σερβικής Εκκλησίας του 1614 και μένει στο πατριαρχικό θρόνο του Πέτρο μέχρι και το 1647.

Οι σχέσεις του Πατριαρχείου του Πέτσ με το Όρος και ιδιαίτερα με το Χιλανδάρι την εποχή του Παΐσιου είναι γνωστές. Με πιθανή εντολή του Πατριαρχείου για πέντε έξι χρόνια ο Μητροφάνοβιτς γνωστός ζωγράφος του Χιλανδαρίου ζωγραφίζει έξω από το Όρος στην Σερβία και μεταξύ των άλλων την Τράπεζα του Πατριαρχείου. Την ίδια εποχή επιζωγραφίζει τις τοιχογραφίες του ναού του αγίου Δημητρίου στο Πέτσ.

Σχέσεις του Παΐσιου με τα εργαστήρια του Όρους μαρτυράει και η γνωστή εικόνα του Μουσείου της Ραβέννας που παριστάνει την Πατριάρχη όρθια σε δέηση και που ζωγραφίζεται 16 χρόνια μετά το θάνατό του (1663) από τον συνεχιστή του Μητροφάνοβιτς στο Χιλανδάρι τον Јovan.

Η προτίμηση όμως στην περίπτωση της εικόνας του Παντοκράτορα του Ελληνικού εργαστηρίου όπως μαρτυρούν τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του έργου και οι καλλιγραφημένες ελληνικές επιγραφές είναι ενδιαφέρουσα για την έρευνα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής στη Μακεδονία αυτή την εποχή και οπωσδήποτε όχι άσχετη με την ποιότητά της και τη σχέση της με τα κρητικά πρότυπα του Όρους.

ΛΑΣΚΑΡΙΝΑ ΜΠΟΥΡΑ
 ΕΝΑ ΤΡΙΠΤΥΧΟ ΜΕ ΣΙΝΑΪΤΙΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ
 ΣΕ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

Τό τρίπτυχο άνήκει στη Συλλογή 'Ιωάννη Γιαννούκου. Κλειστό, Έχει διαστάσεις 17X35 εκ. καί χαρακτηρίζεται από ίδιότυπη ξυλόγλυπτη έπίστεψη. Έσωτερικά, στα τρία φύλλα, παρουσιάζει αντίστοιχα τρεις χριστολογικές σκηνές μικρογραφικού χαρακτήρα, που άκολουθούν καλά πρότυπα της Κρητικής Σχολής, 15ου καί 16ου αιώνα. Στο κέντρο ή σκηνή της Μεταμόρφωσης συνοδεύεται από τα δύο δευτερεύοντα έπεισόδια με τό Χριστό νά οδηγεί τούς μαθητές στο Όρος Θαβώρ, καί νά τούς άκολουθεί κατά τήν αναχώρησή τους από αυτό. Είκονογραφικά, ό ζωγράφος μιμείται πιστά πρότυπα του 15ου αιώνα, με μόνη έξαίρεση τό έλλειψοειδές σχήμα της μαντόλας του Χριστού. Τή Μεταμόρφωση πλαισιώνουν ή 'Ανάσταση άριστερά καί ή Σταύρωση δεξιά. 'Η 'Ανάσταση άκολουθεί τόν είκονογραφικό τύπο της ώραίας εικόνας της Βενετίας με τούς άγγέλους με τά σύμβολα του πάθους, καί χαμηλά τόν άγγελο που άλυσσοδένει τόν 'Αδη. Πληθος από μικρούς δαίμονες κάτω από τίσ σαρκοφάγους με τούς προφητάνακτες καί τούς δικαίους θυμίζουν τήν αντίστοιχη σκηνή από τό τρίπτυχο του Κλότσα στην Πάτμο. 'Η Σταύρωση άκολουθεί τόν καθιερωμένο για τό 16ο αιώνα τύπο της Κρητικής Σχολής, όπως τή βλέπουμε στο πλαίσιο μιās εικόνας της θεοτόκου του Μουσείου Μπενάκη, που άποδίδεται στο Νικόλαο Ρίτζο, με τά προοπτικά σχεδιασμένα άκρα των πλαγίων κεραιών, τήν ομάδα των τεσσάρων γυναικών άριστερά, καί δεξιά τόν θλιμμένο 'Ιωάννη με τόν Λογγίνο. Έδώ όμως τά τείχη της 'Ιερουσαλήμ στο βάθος, προδίδουν κάπως μεταγενέστερη χρονολόγηση.

'Έξωτερικά, πίσω από τήν 'Ανάσταση, εικονίζονται μετωπικοί, όλόσωμοι τρεις ίδρυτές του μοναχισμού στην Αίγυπτο καί τήν Παλαιστίνη, οι Άγιοι Αντώνιος, Σάββας καί Εϋθύμιος. Τέλος, πίσω από τή Σταύρωση, στο έξωφύλλο του τριπτύχου, διακρίνεται παρά τίσ φθορές, ή 'Αγία Αίκατερίνη με βασιλικά ένδύματα στον Ιταλοκρητικό τύπο που γίνεται αντιπροσωπευτικός της Μονής του Σινά από τίσ άρχές του 17ου αιώνα (Κ. Weitzmann, *Studies in the Arts at Sinai*, Princeton 1982, 40). 'Η τελευταία αυτή παράσταση συνδέεται άμεσα καί με τήν άνάγλυψη έπίστεψη του τριπτύχου, που παρουσιάζει τό Όρος Σινά. Στο κέντρο της διακρίνεται ή φλεγόμενη Βάτος πίσω από τήν όποία προβάλλει άριστερά ό άγγελος που δίνει στο Μωσή τήν έντολή νά βγάλει τά σανδάλια του ('Έξοδος 3,5), ενώ δεξιά, ό Μωσής γονατίζει μπροστά στο πόδι του για νά έκτελέσει τήν έντολή. Στην κορυφή του Όρους, εικονίζεται για τρίτη φορά ό Μωσής νά παίρνει τίσ πλάκες του νόμου από τό χέρι του Θεού. Σέ μιá χαμηλότερη κορυφή δεξιά, διακρίνεται τό σκήνωμα της 'Αγίας Αίκατερίνης ανάμεσα σε δύο άγγέλους, όπως τό σχεδίασε καί ό Μιχαήλ Δαμασκηνός στην εικόνα με τή φλεγόμενη Βάτο του 'Ηρακλείου Κρήτης. Τέλος άριστερά, σε μιá τρίτη κορυφή, πίσω ά-

πό τήν όποία προβάλλει άνάγλυφος ό ήλιος, διακρίνεται τό σπήλαιο τοῦ Προφήτη 'Ηλία.

Οἱ τρεῖς ἰδρυτές τοῦ μοναχισμοῦ ὑποδηλώνουν τήν πιθανή σχέση τοῦ τριπτύχου μέ κάποιο μοναχό, ἀλλά ἡ 'Αγία Αἰκατερίνη στό ἐξώφυλλο καί τό Συναϊτικό τοπίο στήν ἐπίστεψη δέν ἀφήνουν καμμιά ἀμφιβολία ὅτι τό τρίπτυχο συνδέεται μέ τή Μονή τῆς 'Αγίας Αἰκατερίνης τοῦ Σινᾶ. Αὐτή ἡ σχέση μάλιστα, ἐρμηνεύει καί τήν ἐπιλογή τῆς Μεταμόρφωσης γιά τό κεντρικό φύλλο τοῦ τριπτύχου.

"Όπως ἀπέδειξε καλιότερα ὁ Μ. Χατζηδάκης, τό Συναϊτικό τοπίο ἐμφανίζεται γιά πρώτη φορά στή ζωγραφική τοῦ Β' μισοῦ τοῦ 16ου αἰώνα, μέ ἕνα ἀπό τά πιό παλιά παραδείγματα, τό γνωστό τρίπτυχο τοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στή Μοδένα, πού χρονολογεῖται γύρω στά 1567 ('Αφιέρωμα εἰς Κ.Ι. "Αμαντον, 'Αθήναι 1940, 359). 'Η διάταξη τῶν ἐπί μέρους σκηνῶν θυμίζει μιάν εἰκόνα μέ τήν ὑπογραφή ΒΙΚΤΟΡΟΣ καί τήν χρονολογία 1605 στό Σινᾶ. 'Η ὑπογραφή μπορεῖ νά μήν εἶναι γνήσια, ἡ χρονολογία ὅμως φαίνεται αωστή γιατί τό ὄρος Σινᾶ εἰκονίζεται μέ ἀνάλογο τρόπο στή μεγάλη εἰκόνα μέ τήν 'Αγία Αἰκατερίνη τοῦ 'Ιερεμία Παλλαδά, χρονολογημένη στά 1612. "Αν τό Συναϊτικό τοπίο ἔχει ἔτσι γνωστά εἰκονογραφικά παράλληλα, παραμένει πρωτότυπη ἡ ἀπόδοσή του σέ ἀνάγλυφο, πού ἴσως ὀφείλεται σέ δυτικές ἐπιδράσεις.

'Ο ἰταλοκρητικὸς τύπος τῆς 'Αγίας Αἰκατερίνης μέ τή μανιεριστική στροφή τῆς κεφαλῆς ἀντιθέτα ἀπό ἐκεῖνη τοῦ σώματος, τό μανδύα μέ τοὺς χρυσοῦφαντους ἀετοὺς ντυμένο μέ ἐρμύνα, καί τό ἀναλόγιο μέ τόν ἀναγεννησιακὸ διάκοσμο πού ἀποδίδεται μέ χρυσογραφία ἐντοπίζεται κι αὐτὸς σέ ἔργα τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα. Τό δεξί χέρι τῆς 'Αγίας ὁμως, ὑψωμένο μπροστά στό στήθος, δέν κρατᾶει τό φοινικόφυλλο τῆς εἰκόνας τοῦ Παλλαδά, ἀλλά ἀκολουθεῖ τήν παραλλαγή τῆς ἐξαίρετης εἰκόνας τοῦ Βίκτωρος στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο καί τοῦ Σίλβεστρου Θεοχάρη στό Σινᾶ καί τήν Πάτμο.

Οἱ εἰκονογραφικὲς αὐτές ἐνδείξεις, σέ συνδυασμό μέ τόν ἀρχαῖσμό τῶν τριῶν Χριστολογικῶν συνθέσεων κάνουν πολὺ πιθανή τήν ἀπόδοση τοῦ τριπτύχου σέ Κρητικὸ ζωγράφο τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα, ἴσως τό Σίλβετρο Θεοχάρη (μνετες 1633-34) γνωστό γιά τήν ἐπίδοσή του σέ μικρογραφικά ἔργα, ἕνα τρίπτυχο τοῦ ὁποῦο στή Συλλογή Μ. Καλλιγᾶ, παρουσιάζει ἀνάλογη ξυλόγλυπτη βάση μέ τό ἔργο πού ἐξετάζουμε (Ν. Χατζηδάκη, Εἰκόνες Κρητικῆς Σχολῆς, 'Αθήνα 1983, ἀρ. 408). Σύμφωνα μέ πληροφορίες τῆς Μ. Κωνσταντουδάκη, ἕνα δεύτερο τρίπτυχο μέ ἀνάλογη ἀνάγλυψη ἐπίστεψη βρίσκεται σήμερα στήν παλιά βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ (ἀρ. 1590). Παρὰ τὴς ὁμοιότητες στήν ἐπίστεψη, ὁ λοιπὸς διάκοσμος τοῦ τριπτύχου διαφέρει. Εἶναι πολὺ πιθανό ὅτι ἡ μελέτη τῆς συλλογῆς εἰκόνων τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μοναστηριοῦ ὅπου φυλάσσεται σειρά ἀπό ἀδημοσίευτα τρίπτυχα μέ ἀπεικονίσεις τοῦ ὄρους Σινᾶ θά ἐπιτρέψει στό μέλλον ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ μικροῦ αὐτοῦ τριπτύχου, καί πιό σίγουρη αὐτίση τοῦ ζωγράφου του.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΟΥΡΑΣ

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΛΑΡΥΜΝΑ

Μελετώντας τήν ναοδομία στην περιοχή του Έλλαδικού κατά τόν 12ο αιώνα διερωτάται κανείς ποιοί νεωτερισμοί ύπηρξαν τότε ως πρός τούς τύπους τών ἐκκλησιών καί κατά πόσο ἡ λειτουργία ἢ ἡ ἀντίληψη τοῦ ἑσωτερικοῦ χώρου σχετίζονται μ'αὐτούς. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος κοντά στην Λάρυμνα εἶναι ἴσως ἕνα τυπολογικό unicum καί κατά συνέπεια παρουσιάζει σημαντικό ἐνδιαφέρον γιά τά παραπάνω ἐρωτήματα.

Τό μνημεῖο ἐπισημάνθηκε πρό εἰκοσαετίας (Ἐ. Τουλούπα Α.Δ. 1965) καί ἀργότερα ἐγινε ἀντικείμενο φροντίδων καί κάποιας πρώτης ἀνακοινώσεως τῆς Α' Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων (Π. Λαζαρίδης Α.Δ. 1968 καί 1969).

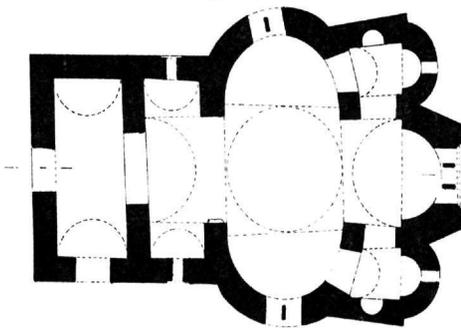
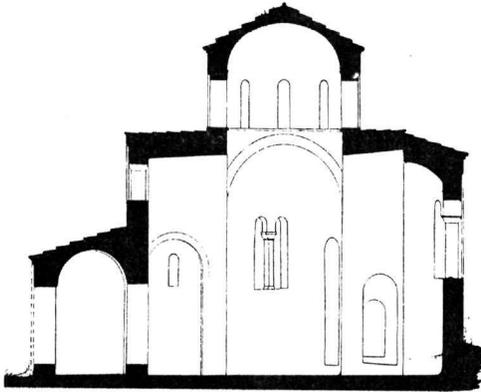
Ἡ ἐκκλησία εἶναι σήμερα ἐρειπωμένη καί χωρίς τόν τροῦλλο της. Πρόκειται γιά μέτριο σέ μέγεθος τρίκογχο καί μέ ἰδιομορφίες στην κάτοψη, μέ τριμερές δηλαδή τό ἱερό καί διευρυμένη κάπως τήν καμαροσκέπαστη δυτική του κεραία. Διαθέτει χαμηλό νάρθηκα, σήμερα ἐρειπωμένο, ἀρχικά στεγαζόμενο μέ ἐνιαία κατά τό μήκος ἡμικυλινδρική καμάρα. Τό τυπολογικό ἐνδιαφέρον τοῦ Ἁγίου Νικολάου βρίσκεται στην προσπάθεια τοῦ ἀρχιτέκτονος νά προσθέσει παραβήματα σέ ἕνα ἀπλό τρίκογχο καί νά δημιουργήσει μιὰ λειτουργική κάτοψη χωρίς νά χρησιμοποιήσει κίονες, χωρίς δηλαδή νά καταφύγει στόν γνωστό ὡς "ἀγιορείτικο" τύπο. Προκειμένου νά ὑπάρξει χώρος γιά τήν πρόσβαση τῶν παραβημάτων, ἔδωσε μεγαλύτερο μέγεθος στίς πλάγιες κόγχες καί μέ συνέπεια τίς κράτησε ἔξωτερικά ἡμικυλινδρικές (διάμετρος 3,28 μ. ἔναντι 2,34 μ. τῆς ἀνατολικῆς), διευρύνοντας τήν δυτική κεραία μέ ἐγκάρσια διευθετημένα ἀψιδώματα σημαντικοῦ βάρους.

Ἡ κατασκευή ὅπως καί οἱ ἐπί μέρους ἀρχιτεκτονικές μορφές τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἀνήκουν στην ἐνότητα τῆς λεγομένης "Ἑλλαδικῆς Σχολῆς". Οἱ τοιχοποιίες ἔξωτερικά ἐγιναν ἀπό λαξευτούς καί ἡμιλαξευτούς λίθους καί ἀφθονα, ὀριζόντια πάντοτε, τοῦβλα. Τά παράθυρα εἶναι μονόλοβα, δίλοβα καί τρίλοβα στό ἱερό μέ διπλά τόξα, ἀπουσιάζουν ὁμως τά γλυπτά σέ μάρμαρο καί τά πώρινα πλαίσια τόξα ἢ τύμπανα στά ἀνοίγματα. Ὁ κατεστραμμένος τροῦλλος μπορεῖ νά ἀναπαρασταθῆ μέ βεβαιότητα βάσει τῶν ἐλαχίστων λειψάνων πού διατηροῦνται κατά χώραν καί φωτογραφιῶν τοῦ 1971, ὅταν ἀκόμα σωζόταν ἡ μία γωνία του σέ πλῆρες ὕψος. Μποροῦμε ἔτσι νά γνωρίζουμε ὅτι ὑπῆρχαν σέ κάθε μία ἀπό τίς ὀκτώ πλευρές του μονόλοβα παράθυρα μέ λαξευτούς πωρολίθους στην τοιχοποιία, καθώς καί συμφυεῖς γωνιακοί κιονίσκοι

επίσης από πωρόλιθο καί οριζόντια λοξότητα πώρινα γείσα.

Στους θόλους τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας τά λοφία καί τά τόξα μετώπου κογχῶν καί καμαρών εἶναι ἀπό τοῦβλα καί ἔχουν ἡμικυκλική μορφή, τά κελύφη τους ὁμως ἐμφανίζουν αἰσθητές ἀποκλίσεις ἀπό τήν γεωμετρική χάραξη. Αὐτό φαίνεται ὅτι συνέβαινε καί μέ τόν τροβλλο τοῦ ὁποίου ὁ θόλος ἦταν ἀρκετά χαμηλωμένος.

Οἱ ἀπλοί τρίκογχοι μέ τροβλλο εἶναι ἀρκετά συνηθισμένοι στήν Ἑλλάδα κατά τόν 11ο καί τόν 12ο αἰώνα (Ἅγ. Νικόλαος στό Πλατάνι, Ἅγ. Δημήτριος Σαρωνικοῦ, Μονή Λευκῶν Εὐβοίας, Παλαιοπαναγιά Κάντζας, ναός στό Κόκκινο Νερό, Ἅγ. Σώζων Σκριποῦς). Σ' αὐτούς ἔχει ἤδη παρεμβληθεῖ καμαροσκέπαστος χώρος μεταξύ ἀνατολικῆς κόγχης καί τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου μέ

Λάρυμνα. Ἅγιος Νικόλαος. Κάτοψη καί τομή σέ ἀνακατάσταση.

σκοπό τό μέγάλωμα τοῦ ἱεροῦ καί τήν κάλυψη λειτουργικῶν ἀναγκῶν. Ἡ προσπάθεια ἐντάξεως παραβημάτων μέ τόν ἴδιο σκοπό διακρίνεται σέ σειρά μνημείων μέ ἐμφανῆ μάλιστα τόν αὐτοσχεδιαστικό χαρακτήρα τῆς συνθέσεως (Ἅγ. Νικόλαος Σερρών, Ἅγ. Νικόλαος Βίνενης, ναός Μενέτ Ἀδασί Λάτμου). Στό ὑπό ἐξέταση μνημεῖο ἔχομε τήν ἴδια προσπάθεια ἀλλά καί μέ πρόθεση διαπλάσεως πλουσιώτερου ἑσωτερικοῦ χώρου (ἀψιδώματα στήν δυτική καμάρα). Δέν διακρίνεται ὁμως ἐδῶ ἡ τάση ἐγγραφῆς τοῦ ὄλου σέ ὀρθογώνιο σχῆμα τήν ὁποία ἔχομε ἄλλοῦ.

Ἡ μορφή κυρίως τοῦ τροῦλλου μέ τό λοξότητο γείσο, ἀλλά καί ἡ τοιχοποιία ὀδηγοῦν τήν χρονολόγηση τοῦ Ἁγίου Νικολάου στόν 12ο αἰώνα. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἡ τοιχογράφηση περιελάμβανε μεμονωμένα ἀφιερῶματα (Π. Λαζαρίδης Α.Δ.24, 218), φαίνεται δέ ὅτι ποτέ δέν ὀλοκληρώθηκε.

ΠΑΥΛΟΣ Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΙΒΗΡΩΝ

Τό κτίριο παρουσιάζεται σύνθετο, με δέκα φάσεις μισο-κρυμμένες ή άλλες μισο-έμφανεις κάτω από έναν κλασικιστικό σοβά. Θά τίς διαριθμήσομε αρχίζοντας από τίς μεταγενέστερες. Έτσι θά έκτεθοϋν άπόψεις πού μποροϋν νά βοηθήσουν στην άποκάλυψη τής αρχικής μορφής τού καθολικού.

ΦΑΣΗ 10^η. Ό ύπάρχων έξωάρθηξ πρέπει νά ύπήρχε πριν από τό 1744 όταν τόν είδε ό Barskij. Πιθανόν νά άναγέρθηκε μετά τό 1513 (β' νάρθηκας) ή μετά τό 1725 (καμπαναριό). Ή χρονολογία 1758 (*Recueil, No 216*) θά πρέπει νά άντιστοιχεί σέ κάποια προσθήκη, π.χ. κουφωμάτων, πινακίων κλπ.

ΦΑΣΗ 9^η. Ή φαινομένη τοιχοποιία τού νότιου παρεκκλησιού είναι πιθανώς μία επένδυση πού έγινε τό 1727 (*Recueil, No 218*). Σήμερα, ή χρονολογία μοιάζει ξαναγραμμένη και δείχνει ΑΨΚΓ. Ή τοιχοποιία μοιάζει με άλλες άθωνικών κτιρίων τής ίδιας εποχής, όπως ή Κουκουζέλισσα τού 1713.

ΦΑΣΗ 8^η. Τό 1725 (*Recueil No 217*) προστέθηκε τό καμπαναριό στό νότιο μέρος τού δεύτερου νάρθηκα και στηρίζεται στον δυτικό τοίχο τού νότιου παρεκκλησιού, ενώ ή θύρα από τόν έξωάρθηκα στό ίσόγειο τού καμπαναριού φέρει χρονολογία 1721 (*Recueil, No 219*).

ΦΑΣΗ 7^η. Έπιγραφή στην δυτική όψη τού β' νάρθηκα με χρονολογία 1513 (*Recueil, No 220*) δηλώνει ότι τότε "...έτελειώθη...έκκλησία...". Ό Συμυρνάκης άναφέρει ότι κατασκευάστηκαν και "... (θόλοι) άνευ θυρίδων". Πραγματικά τά κατηχούμενα τού β' νάρθηκα καλύπτονται με τρεις άσπίδες. Ό σεισμός τού 1981 δημιούργησε τεράστιες σχισμές πού άποδεικνύουν πώς ό β' νάρθηκας είναι προσθήκη πού πρέπει νά χρονολογηθεί στα 1500 (*Recueil, No 221*) και 1513. Τό νότιο άνοιγμα τού άνωγείου τού β' νάρθηκα έχει έσωράχιο όξυκόρυφο, χαρακτηριστικό ένδεχομένως τής εποχής.

ΦΑΣΗ 6^η. Τό πολυτελές δάπεδο με μαρμαροθετήματα και *opus sectile* είναι άναλλοίωτο, και έκτείνεται στον κυρίως ναό και σέ τμήμα τού νότιου παρεκκλησιού και τού β' νάρθηκα. Τό δάπεδο αυτό είναι χαρακτηριστικό τών μέσων τού 11ου αί. (βλ. Π. ΜΥΛΩΝΑΣ, Τό Καθολικό Χελανδαρίου, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, άρ. 14) και πρέπει νά κατασκευάστηκε από τόν Γεώργιο τόν Μπατςμιντέλ (Άγιορείτη), πριν από τό 1066. Τό δάπεδο καλύπτει ένα μεγάλο τμήμα τού ύψους τής πλίνθου τών κεντρικών κιόνων, άρα είναι τοποθετημένο πάνω σέ άλλο δάπεδο προγενέστερο και συναντά την δρθομαρμάρωση τών τοίχων τού κυρίως ναού (*Recueil, No 230*), άρα είναι και αυτή προγενέστερη τού ύψισταμένου δαπέδου.

ΦΑΣΗ 5^η. Ό β' νάρθηκας είναι προσθήκη (φάση 7η). Σέ προγενέστερη εποχή, πιθανόν νά είχε τήν μορφή μονοόφου, πιθανόν άνοικτού έξωάρθηκα, με κιονοστοιχία, όπως στην Λάυρα και τό Βατοπέδι, με σκοπό νά έννοποιήσει τόν χώρο μεταξύ ναού και παρεκκλησιών. Διατηρεί τμήματα τού δαπέδου τής φάσης 6ης. Άρα είναι προγενέστερος τού 1066 και μεταγενέστερος τών παρεκκλησιών.

ΦΑΣΗ 4^η. Τό νότιο παρεκκλήσιο έχει τύπο συνεπτυγμένου σταυροειδούς, με ύψηλό τρούλλο, έξωτερικά όκταγωνικό, με τοξωτά παράθυρα. Ή εϋθυγράμμιση τής πρόσοψής του με εκείνη τού ναού και ό άποκλεισμός της στην ΝΔ. γωνία από την ΝΑ γωνία τού β' νάρθηκα, ύποδηλοι ότι τό παρεκκλήσιο είναι προγενέστερο τού β' νάρθηκα. Έπίσης ή ύπαρξη τμήματος τού διακοσμητικού μαρμαρίνου δαπέδου, ύποδηλοι ότι τό παρεκκλήσιο είναι προγενέστερο τού 1066.

ΦΑΣΗ 3^η. Πηγές βυζαντινές (ΚΕΔΡΗΝΟΣ, ΜΙΘΩΝΕ) και Γεωργιανές (PEETERS, MENABDE) δηλοϋν ότι τό καθολικό κατασκευάστηκε εκ νέου πρό τού 1029 από τόν Γεώργιο τόν Ίβηρα. Τό πρόσκυνητάριο Ίβήρων άναφέρει παράδοση ότι οϋτος: " με τό νά ήταν τό καθολικόν μικρόν, και έστενοχωρόντο οι πατέρες, άνήγειρεν έτερον, αυτό όποι φαίνεται έως σήμερον, όφθας

μόνον τούς νάρθηκας: Ἡ φράση αὐτή εἶναι ὑπαινιγμός, ὅτι πρόκειται γιά μετασκευή καί ὄχι ἀνακατασκευή. Σ' αὐτό συμφωνεῖ καί ἡ ἐπιγραφή στόν κεντρικό ὄρειχάλκινο δακτύλιο (αὐθεντικό ἢ μεταγενέστερο ἀντίγραφο): Ἐγὼ ἔστερέωσα τούς στυλοὺς αὐτῆς καί εἰς τὸν αἶψα οὐ σαλευθήσονται. Γεώργιος ὁ Ἰβηρ καί Κίτιωρ, πού μέ τόν τρόπο τῆς ὑποδηλοῦ ἐπισκευές.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ. Σ' αὐτό τό σημεῖο, ὡς θυμηθοῦμε πῶς τό 965, τό Πρωτότο "διευρύνθηκε", ὅπως ἀναφέρουν οἱ πηγές, μέ τήν δημιουργία ἐγκαρσίου κλίτους, πού οἱ βραχιόνες τοῦ λειτουργοῦν ὡς χοροί (P.MYLONAS, Protaton, etc. C.A.28(1979)). Τό 1002 τό καθολικό τῆς Μ.Λαύρας "διευρύνθηκε" μέ τήν προσθήκη πλαγίων κογχῶν κατά πρό- ἔκταση τοῦ ἐγκαρσίου κλίτους (P.MYLONAS, Le plan initial etc. C.A.32 (1984)). Τό 1303 ἢ 1313, μία παρόμοια ἐπέμβαση παρατηρεῖται στό καθολικό Χελανδαρίου καί οἱ πηγές ὁμιλοῦν πάλι γιά "στενότητα" τῆς προηγούμενης ἐκκλησίας (Π.ΜΥΛΩΝΑΣ, Τό Καθολικό Χελανδαρίου, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ, ἄρ.14 (1985)). Ἔτσι καί τό Προσκυνητᾶριο τῶν Ἰβήρων δικαιολογεῖ τήν ἐπέμβαση τοῦ 1029 λόγω τῆς στενότητος τοῦ χώρου.

Συνεχίζουμε τίς παρατηρήσεις τῆς 3ης φάσης: α).- Οἱ χοροί ἔχουν βάθος πέραν τοῦ ἡμικυκλίου καί πλάτος κάπως περιορισμένο. β).- Τέσσερις κιονίσκοι, ἰδιαίτερα κομψοί, στέκονται στίς ἑσωτερικές γωνίες τῶν χορῶν πρὸς τούς καί μῆκος τοίχους, πρόγμα ἀνεξήγητο σύμφωνα μέ τήν ρυθμολογία τῆς περιόδου καί τῆς περιοχῆς. Ὁ BROCKHAUS τίς ἀνάγει σέ προγενέστερη μικρότερη ἐκκλησία. γ).- Οἱ βάσεις αὐτῶν τῶν κιονίσκων διακόπτουν τό μαρμάρينو δάπεδο καί στέκονται χαμηλότερα. δ).- Ἡ ἑσωτερική ὀρθομαρμάρωση διακόπτεται γιά νά διευκολύνει τήν τοποθέτηση τῶν κιονίσκων. ε).- Οἱ κιονίσκοι ὑποβασιάζουν ἐντοιχισμένες παραστάδες πού ἀνεβαίνουν ὡς ὀρισμένο ὕψος, σάν ὄργανα ἑσωτερικῆς ἀντιστηρίξεως, ἀπαραίτητη μετά κάποια διατάραξη τῆς ἰσορροπίας. στ).- Ἀπό ἀπόψεως διαστάσεων καί ρυθμολογίας οἱ κιονίσκοι θά ταίριαζαν σέ πλάγια τρίλοβα διασφράγματα ἑνός ναοῦ χωρίς πλάγιες κόγχες ὅπως πιθανῶς στήν Λαύρα καί τό Χελανδᾶρι. ζ).- Οἱ ἐγκάρσιες κερατές τοῦ σταυροῦ, στίς στέγες, εἶναι βραχύτερες ἀπό τό ἐγκάρσιο πλάτος τοῦ ναοῦ, πράγμα πού δέν συμβαίνει στήν Λαύρα, ὅπου ἡ κυλινδρική κατασκευή τῶν χορῶν ἦλθε νά κολλήσει στούς καί μῆκος τοίχους, χωρίς νά πειράξει τίς στέγες.

Στήν περίπτωση τῶν Ἰβήρων — μέ τήν προϋπόθεση πῶς οἱ χοροί ἀποτελοῦν μεταγενέστερη προσθήκη — θά ἀφήρσαν τά διασφράγματα καί θά κατεδάφισαν μεγάλο μέρος τῶν καί μῆκος τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἔτσι μία ἐνιαία κατασκευή χορῶν καί καί μῆκος τοίχων ἔδωσε τήν ὑπάρχουσα μορφή τῶν στεγῶν. Ἔτσι μία τέτοια ἐπέμβαση νά χρειάστηκε μεταγενέστερη ἀντιστήριξη πού προσφέρουν οἱ γωνιαοὶ κιονίσκοι καί οἱ ἀντιρρίδες πού αὐτοὶ βαστάζουν.

Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις δέν θεμελιώνουν παρά ὑποθέσεις πού ἀναμένουν νεώτερες ἐπιβεβαιώσεις γραπτές ἢ μνημειακές. Βάσει πάντως τῶν λεχθέντων προβάλλεται ἡ ὑπόθεση πῶς ἡ ἀναμόρφωση τοῦ Καθολικοῦ ἀπό τόν Γεώργιο τόν Ἰβηρα στά 1028-29, συνίστατο στήν "διεύρυνση" ἑνός ναοῦ σταυροειδοῦς χωρίς χορούς μέ τήν κατεδάφιση τοῦ μεσαίου τμήματος τῶν καί μῆκος τοίχων καί τήν ἀντικατάστασή τους ἀπό τίς ὑπάρχουσες πλάγιες κόγχες ἢ χορούς.

Ἐάν συνέβη κάτι τέτοιο, τότε ἐπιβεβαιώνεται ἡ δύναμη τῆς πρακτικῆς ἀλλά καί τοῦ σурμοῦ, καί μετά τό Βασιπέδι καί τήν Λαύρα, τό καθολικό Ἰβήρων ἀποτελεῖ τόν ἐπόμενο κρίκο αὐτῆς τῆς μακρῆς ἀλυσίδας παρόμοιων μετασκευῶν ἢ νέων κατασκευῶν πού ἐδραίωναν τόν τύπο σταυροειδοῦς μετά χορῶν ἀπό Ἁγιορειτικό ἔδαφος.

ΦΑΣΗ 2^α. Τό βόρειο παρεκκλήσιο προστέθηκε στόν ἀρχικό ναό μετά τό 1005, ὅπως λέει ἡ βιογραφία τῶν Ἰδρυτῶν. Ὁ ἐγκάρσιος δξονός του συμπύπτει μέ ἑκεῖνον τῆς βόρειας θύρας τοῦ νάρθηκα τοῦ μεγάλου ναοῦ, καί ὁ ὕψιλος τροβλλος του, ὅπως καί ἑκεῖνος τοῦ νοτίου παρεκκλησίου δέν ἀναρεῖ αὐτήν τήν ὑπόθεση. Ἡ ὕπαρξη τοῦ παρεκκλησίου σ' αὐτά τά πρώιμα χρόνια, ἐπιβεβαιώνει πῶς ὁ Γεώργιος ὁ Ἰβηρ προέβη σέ μερική μόνο κατεδάφιση, χωρίς νά πειράξει τούς νάρθηκας.

ΦΑΣΗ 1^η. Ὁ ἀρχικός ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, χτίστηκε ἀπό τοὺς Γεωργιανούς στὴν περίοδο 980-983, μέ τίς "ἑωρεές-ἀντιπαροχή" τοῦ Βουλγαροκτόνου. Ἐάν γίνονιν δεκτές οἱ προηγούμενες ὑποθέσεις, τότε ὁ τύπος τοῦ ναοῦ ἦταν καθαρά Κωνσταντινουπολιτικός, καί ἐκπληκτικά ὅμοιος μέ ἐκεῖνον τοῦ Βατοπεδίου. Ἡ ὁμοιότητα αὐτή τονίζεται μεταξύ ἄλλων καί μέ τοὺς διδύμους τρουλλιόσκους τῶν κατοχυρωμένων, πού χαρακτηρίζουν τοὺς δύο ναούς, καί βοηθοῦν τήν ἀποψη πώς καί τό Βατοπέδι βρίσκεται πολύ κοντά ὄχι μόνον τυπολογικά ἀλλά καί χρονολογικά, στόν ἀρχικό ναό τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ἰβήρος, τῶν ἐτῶν 980-983. Ἡ ὁμοιότητα αὐτή τῶν δύο ναῶν προσθέτει ἀκόμα ἕνα ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Strzygowski, πρὸς τήν ὁποία συντάσσονται ἀκόμα σήμερα ὠρισμένοι ἐπιστήμονες, ὅτι δηλαδή ἡ ἐθνικότητα τῶν Ἰβηριτῶν κτιτῶρων ἐπέβαλλε γεωργιανή ἀρχιτεκτονική στό καθολικό τῆς Μονῆς Ἰβήρων, μέ προέχον μορφολογικό στοιχεῖο τίς πλάγιες κόγχες.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐάν ἡ κυρία ὑπόθεση αὐτῆς τῆς ἀνακινώσεως ἐπιβεβαιωθῆ, τότε στηρίζει καί αὐτή μία νέα ἀποψη πού εἶχε ἤδη προβληθῆ ἀπό ἄλλες δημοσιεύσεις μας, ὅτι δηλαδή ὁ τύπος τοῦ σύνθετου τετρακιδίου σταυροειδοῦς, χωρίς χορούς ἦταν ὁ ἐπικρατέστερος στόν Ἄθωνα, πάντως πρὶν ἀπό τό ἔτος 1000 ἀλλά καί κατὰ τήν διάρκεια τοῦ 11ου αἰ. Ἡ πρωτοτυπία τῆς προσθήκης τῶν χορῶν στήν Λαύρα, τό 1002, καί ἴσως μέ συμβουλές τοῦ Ὁσίου Ἀθανασίου στό Βατοπέδι τό ἔτος 1000, δέν ἐπηρέασαν παρά βαθμιαία τήν ἀλλαγὴ τοῦ τύπου. Ἀπόδειξη τὰ καθολικά Ξενοφώντος καί Χελανδαρίου γιά νά μήν ἀναφέρομε ἀκόμη τῶν Ἰβήρων καί ἄλλα. Πάντως καί ἄλλοι σημαντικοί ναοί ὑπέστησαν τήν ἀλλαγὴ τοῦ τύπου σέ κάποια μεταγενέστερη ἐποχή. Ἐνῶ τό καθολικό Σταυρονικήτα, ὁ Ἅγιος Βασίλειος Χελανδαρίου, ὁ Ἅγιος Προκόπιος Βατοπεδίου, πού ἀνήκουν σ' αὐτή τήν ἐποχή παραμένουν ὡς σήμερα ἀψευδεῖς μάρτυρες αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Σ' αὐτόν τόν κατάλογο ναῶν ἀνευ χορῶν πρέπει νά προστεθοῦν καί ἄλλοι ἐρειπωμένοι ἢ κατεδαφισμένοι, πού γνωρίζομε ἀπό τὰ ἐρειπιὰ τους ἢ ἀπό περιγραφές.

ΠΑΥΛΟΣ Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ

Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ (ἀφιερωμένο στην μνήμη του Ἀνδρέα Ευγγούπουλου)*

Ἡ Τράπεζα τῆς Λαύρας εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πειρὸ ἐντυπωσιακὰ κτίρια τοῦ Ἀγίου Ὁρους, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα ἀπομένοντα δεῖγματα αἰθουσῶν συγκεντρώσεων τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς, σχεδὸν ἀνέπαφο. Οἱ βίοι "Α" καὶ "Β" τοῦ Ὁσίου Ἀθανασίου ἀναφέρονται "τράπεζα" καὶ "ἀριστήριον". Τὸ κτίριο, στὸ κύριο σῶμα του, μπορεῖ κάλλιστα νὰ εἶναι ἐκεῖνο τοῦ Ἀθανασίου: οἱ ἐπιβλητικὲς διαστάσεις του, ἡ ἀξονικὴ (σχεδὸν) θέση του ἀπέναντι ἀπὸ τὸ Καθολικὸ, οἱ μαρμάρινες πλάκες τῶν τραπεζῶν – πού πιθανότατα ἤλθαν ἀπὸ κάποια βασιλείων αἰθουσῶν, τῆς Πρωτεύουσας – στηρίζουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀποδείξεις περὶ αὐτοῦ.

Ἐξετάζοντας τὴν κάτοψη παρατηροῦμε ἓνα κύριο σῶμα σταυροσχημο καὶ κτιριακὲς προσθήκες. Τὰ προσκτίσματα πρὸς δυσμᾶς ἐγιναν πολὺ μετὰ τὸν 16ο αἰ. ἐνῶ τὸ βόρειο τμήμα ἢ Λαδαριὸ ἔχει προσκολληθῆ τὸ 1535. Προσθήκη εἶναι καὶ οἱ δύο ξυλαποθήκες πρὸς νότον, μεταγενέστερα ὅμως ἀπὸ τὰ ὄψοφυλάκια πού πλαισιώνουν τὴν ἀνατολικὴν κεραία τῆς Τράπεζας.

Οἱ ἐλάχιστοι μελετητὲς (Brockhaus καὶ ἔξ αὐτοῦ Βαῖς καὶ Ὀρλάνδος) πού ἔχουν δημοσιεύσει κάτοψη, δὲν ξεχωρίζουν τὰ δύο ὄψοφυλάκια ὡς προσθήκες. Ἐν τούτοις μέσα σ' αὐτὰ φαίνονται ἄκόμα οἱ τεγίδες τῶν προεξοχῶν τῆς στέγης τῆς ἀνατολικῆς κεραίας, γεγονὸς πού ἀποδεικνύει πῶς τὸ ἀρχικὸ σχῆμα ἦταν σταυροειδὲς καὶ ἀνεξάρτητο. Σέ ποιά ἐποχὴ προστέθηκαν τὰ ὄψοφυλάκια εἶναι ἀγνωστο. Πάντως οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τοὺς ἐπικαλύπτονται μὲ τὴν ἴδια ζωγραφικὴ πού ὑπάρχει στὸ κύριο σῶμα τῆς Τράπεζας. Ὑπάρχει ὅμως ἄλλη ἀποδείξη πού μᾶς βοηθεῖ νὰ θεωρήσουμε τὰ ὄψοφυλάκια καὶ τὶς νότιες ξυλαποθήκες πολὺ προγενέστερα. Καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ ὥραια νωπογραφία τοῦ Ὁσίου Ἀθανασίου, πού βρίσκεται σήμερα ἀποτοιχισμένη στὴν Πινακοθήκη τῆς Λαύρας (P. MYLONAS, ATHOS, FORMES, P.1.2). Ἡ νωπογραφία βρίσκεται στὴν νοτιοδυτικὴ ξυλαποθήκη καὶ πρέπει, ἀπὸ τὸν ρυθμὸ τῆς, τὶς λεπτομέρειες, τὰ χρώματα, νὰ θεωρηθεῖ Παλαιολόγειος, ἢ ὄχι ἔργο τοῦ Πανσέληνου, ὅπως εἶναι καὶ τὸ γνωστὸ κεφάλι τοῦ Ἀγίου Νικολάου, τμήμα τοιχογραφίας ἐπίσης στὴν Πινακοθήκη τῆς Λαύρας. (ΕΥΓΓΟΥΠΟΥΛΟΣ, Β.Ζ.52 (1959), 61-67, P. MYLONAS, FORMES, P.1.14).

Μιλῶντας γιὰ ζωγραφικὴ ἀναφέρομε ἐπίσης πῶς στὴν κατακόρυφη ἀκμὴ ὅπου συμβάλλουν ὁ βόρειος τοῖχος τῆς δυτικῆς κεραίας καὶ ὁ δυτικὸς τῆς βόρειας κεραίας, ὁ χρωματισμένος σοβᾶς ἔχει μαθήσει, σὲ ὄψη ὀφθαλμοῦ σὲ μία μικρὴ ἐπιφάνεια περὶπου 15X15 ἐκ. Κάτω ἀπὸ τὸ πάχος τοῦ σοβᾶ (= 1 ἐκ) ἐμφανίζεται παλαιότερο ἐπίχρισμα πού φέρει τὸ γνωστὸ κόκκινο περιθώριο πού περιβάλλει συνήθως τοὺς εἰκονογραφικοὺς "οἴκους", γεγονὸς πού ἀποκαλύπτει παλαιότερη ἱστὴρση, ἀγνωστῆς ἐποχῆς.

Ἡ κυρία εἰσοδος τῆς Τράπεζας ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν σημερινὴν μεγάλη θύρα πού καταλήγει, ἐπάνω, σ' ἓνα ἐπιβλητικὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα, πλαισιωμένη ἀπὸ δύο μεγάλα μᾶκρὰ παράθυρα. Μία προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν λαμπῶν τῆς θύρας ἀποκαλύπτει πῶς μέσα στὸ ραγισμένο καὶ μαδημένο ἐπίχρισμα φαίνονται ἐντοιχισμένες δύο μεγάλες ὀλόσωμες μαρμάρινες κολόνες καὶ τὸ κάτω μέρος μεγάλων ἀκανθωτῶν κορινθιακῶν κιονοκράνων, πού ἀντιστοιχοῦν ἀκριβῶς στοὺς δύο χτιστοὺς κύβους πού βρίσκονται στίς γεννέσεις τοῦ κεντρικοῦ τοξωτοῦ ἄνοιγματος. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν σπουδαῶν αὐτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἀποκαθιστοῦν τὴν ἀρχικὴ διάταξη τῆς εἰσοδοῦ: Ἐνα μεγάλο ἀξονικὸ τρίλοβο ἄνοιγμα στηριγμένο στίς δύο κολόνες, ὅμοιο μὲ τὴν εἰσοδοὶ τῆς Τράπεζας τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ συνδυαζόμενο μὲ τὰ ὥραια δέλοβα ἄνοιγματα πού ἐνώνουν τὶς πλάγιες κεραίες μὲ τὰ ὄψοφυλάκια μᾶκρ δίνουσι μία μεγαλοπρεπὴ πρόσοψη τῆς ἀρχικῆς Τράπεζας πού ἀντιστοιχεῖ ρυθμολογικὰ στίς ἀναφορὲς τῆς στίς γραπτῆς πηγῆς καὶ πρέπει νὰ θεωρηθῆ κτίσμα τοῦ Ὁσίου Ἀθανασίου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 11ου, ὅταν ὁ ἀριθμὸς τῶν Λαυριωτῶν πολλαπλασιαζόταν (972: 80 μοναχοί, 1046: 700 μοναχοί).

Ἡ περιγραφή στὸ Προσκνητῆριο (1780) ἀναφέρει ὅτι: "Τὸ μέγα καὶ πολυθαύμαστον Τραπεζαρεῖον... παλαιότερον ἦτον μὲ θόλους καὶ μὲ κουμπέδες... ἐρραγίσθη ἀπὸ σεισμοῦ... ὁ Σερρῶν Γεννάδιος ἐν ἔτει αἰβ' (1512) ἀνεκαίνισε τὴν στέγην του ὄλην μὲ ἄλλην μηχανὴν ἐκ ξύλων στερεῶν καὶ ἀσπίων". Τὸ νέο σύστημα ἦταν δόρυχτες στέγες. Ἄλλὰ καὶ τὸ προηγουμένον θὰ ἦταν στέγη γιατί τὸ πάχος τῶν τοίχων ἀντέχει μόνο ξύλινη στέγαση. Ἡ ἀναλογία τοῦ πάχους τῶν τοίχων πρὸς τὸ ἄνοιγμα (1/6 - 1/7) εἶναι πολὺ μικρὴ γιὰ νὰ κρατήσῃ θόλους,

έκτός αν ύπρχαν αντίστρηξεις. 'Η πληροφορία λοιπόν περί θόλων που επανέλαβαν άργότερα καί σύγχρονοι επιστήμονες θά πρέπει νά έγκαταληφθί για λόγους καθαρά κατασκευαστικούς. 'Ας σημειωθί ότι τήν προηγηθείσα του Γενναδίου Ξυλόστατη μορφή έπιβεβαιώνουν έπίσης καί οι προέχουσες τεγίδες που φαίνονται στά όψοφυλλάκια. 'Επιχείρημα κατά των θόλων θά αποτελούσε έπίσης μία μορφολογική ιεράρχηση των κτιρίων στην άρχική Μονή, που θά όριζε ότι ή Τράπεζα όφείλει νά μήν άντιμάχεται τό Καθολικό μ'έναν ίσοδύναμο ή καί όπερέχοντα τρολλλο.

'Ενδιαφέρον παρουσιάζει ή έπιβλητική ύπάρχουσα κατασκευή τής στέγης. 'Οριζόντιοι άμοίβοντες ζευγνύουν τά άνοίγματα, στηρίζονται στους τοίχους καί τά σημεια στηρίζεως περιβάλλονται όπό τήν νωπογραφία. 'Αρα αύτοί οι άμοίβοντες άνήκουν στην κατασκευή του Γενναδίου ή είναι καί άκόμη προγενέστεροι. 'Η ύπάρχουσα όροφή είναι όμορφα καμπυλωμένη καί χρωματισμένη, άλλα διακόπτει τήν νωπογραφία. 'Αρα είναι μεταγενέστερη αύτης. Μία διπλή έπιγραφή που άνακοινώσαμε στό 1^ο Συμπόσιο Χρ. 'Αρχαιολογίας θά μάς διαφωτίσει. Στο κέντρο άκριβώς του κτιρίου, δηλαδή στον τρίτο άμοίβοντα τής δυτικής κεραίας, στό μέσον του άμοίβοντος, στραμμένη πρός τήν εισοδο ύπάρχει έγκοπή, όπου είναι ταριασμένη μία μεγάλη σανίδα διαστάσεων 18X85 εκ. περ., ίδια χρωματισμένη με τά δοκάρια, ώστε νά μήν ξεχωρίζει. 'Απάνω της είναι σκαλισμένα άραιά καί μεγαλόπρεπα με μεγάλα γράμματα του 16ου α. : ΕΤΟΣ ΖΛΕ (1527). Διαβάζομε όμως, στην ίδια επιφάνεια, με πρόχειρα μικρότερα γράμματα μία πρόσθετη έπιγραφή, έμπλεκόμενη με τήν προηγούμενη: ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΚΥΡΟΥ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΣΚΕΥΟ(ΦΥΛΑΚΟΣ) ΕΤΟΣ ΖΡΜΣ (1638). 'Η διπλή αύτή χρονολογία άμφισβητήθηκε τότε όπό έναν συνάδελφο με τήν άποψη ή σανίδα μπορεί νά προέρχεται όπό άλλο κτίριο. Αυτό όμως ίσχύει για κάθε έπιγραφή σε κινητό ύλικό που δέν αναφέρει ρητώς τό κτίριο. 'Εν τούτοις τό μέγεθος της, ή τοποθέτησή της στό κέντρο του κτιρίου, τά άρατα γράμματα, τό χρώμα της πείθουν πώς είναι γνήσια καί άφορά τήν στέγη του Γενναδίου καί τήν σήμερα ύφισταμένη. 'Αλλωστε κρίνοντας με κριτήρια καθαρώς άρχιτεκτονικά, ίσως ή έπιγραφή περισεύει. Δηλαδή ή στέγη του Γενναδίου θά πρέπει νά έγινε μετά τό σεισμό του 1526 (ΓΕΔΕΩΝ, 'Εκκλησιαστική 'Αθήνα) καί πριν όπό τό Λαδαριό. Αυτό έπιβεβαιώνει καί ό ρυθμός της. 'Επίσης ή νέα στέγη που σήμερα βλέπομε, με τήν χαμαλή κυλινδρική επιφάνεια καί τά μεγάλα καί τολημρά σε διαστάσεις διακοσμητικά σχέδια, πρέπει νά χρονολογηθί, όπό άποψη ρυθμολογική, στά μέσα του 17ου α. .

Μία τελευταία έπιγραφή που άνακαλύψαμε στό βόρειο πρόσθετο διαμέρισμα τής Τράπεζας, τό Λαδαριό (1ο Συμπ. Χρ. 'Αρχ.), είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική: με άρατα γράμματα, χαρακτηριστικά του 16ου α. , μάς πληροφορεί ότι: ΕΓΕΝΕΤΟ ΤΟΥΤΟ ΤΟ ΘΕΑΡΕΣΤΟΝ ΕΡΓΟΝ / ΔΙΑ ΠΡΟΜΗΘΕΙΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ / ΚΥΡΟΥ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΟΥ ΚΑΙ / ΑΠΟΘΗΚΑΡΙΟΥ ΕΤΟΣ ΖΜΔ' ΜΗΝ(Ι) ΝΟΕΜΒΡΙΩ ΚΒ', δηλαδή 1535. 'Η νωπογραφία, άν καί έπιζωγραφισμένη στό πρόσωπα, δείχνει στά ένδύματα, στά γράμματα, στά χρώματα μία έντονη συγγένεια με τήν ζωγραφική του Καθολικού καί συμπίπτει χρονικά με τήν παρουσία εκεί του Θεοφάνη. 'Αγόμεστε λοιπόν νά δεχθούμε τόν Θεοφάνη ως ύπεύθυνο για τήν σήμερα ύπάρχουσα ζωγραφική τής Τράπεζας, του Καθολικού καί του Λαδαριού. Στο σημείο αυτό άς θυμηθούμε πώς ό Ξυγνόπουλος, χωρίς τά σήμερα παρουσιαζόμενα στοιχεία απέδιδε τήν ζωγραφική τής Τράπεζας στον Θεοφάνη καί τήν χρονολόγησε μεταξύ 1527 καί 1535 (σχεδιάσμα, σ.104-109).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Δεχόμεστε λοιπόν τήν έξής σειρά των γεγονότων: α)- Τέλος 10ου ή άρχές 11ου α. . ολκοδόμηση τής Τράπεζας. β)- Πριν όπό ή στην άρχή του 14ου α. . προσθήκη των άνατολικών πύλων καί μετά των νοτιών προσκτισμάτων. γ)- Πρώτος 14ος α. . γενική ιστόρηση του κτιρίου (πιθανόν για δεύτερη φορά). δ)- 1526 σεισμός. ε)- 1527 στέγη Γενναδίου καί πιθανόν άνακατασκευή του κάτω μέρους του δυτ. τοίχου τής δυτ. κεραίας, όπου ή κόγχη. στ)- 1527 έως περίπου 1530 ό Θεοφάνης έρχεται όπό τόν 'Αναπαυσά καί ζωγραφίζει τήν Τράπεζα. ζ)- 1530 περίπου έως 1535, ό Θεοφάνης ζωγραφίζει τό Καθολικό. η)- 1535 προσκολλάται τό Λαδαριό καί ίστορείται τό προσκυντήριο. θ)- 1585, νέα καταστροφή γίνεται στην Τράπεζα (MILLET, Recueil, ΓΕΔΕΩΝ). ι)- 1638 τελευταία έπισκευή τής στέγης στην σημερινή της έμφάνιση καί πιθανόν άνω όρόφου δυτικού τοίχου. ια)- Τήν ίδια έποχή ή καί άργότερα προσθήκη όρόφου στό Λαδαριό (τό σημερινό Σκολειό) καί των δυτικών προσκτισμάτων.

* 'Η μελέτη αύτή είχε έτοιμασεϊ για τό τεύχος Ξυγνόπουλου του ΔΧΑΕ

ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

ΔΥΟ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΗΜΕΝΟΙ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ
ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΡΟΙΑ

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στη γωνία της οδού Ίωνος και της Παρόδου Ιβής Οκτωβρίου, έξω από τα δυτικά τείχη της Βέροιας, αποκαλύφθηκε τμήμα του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου της πόλεως.

Από τους πενήντα τρεις τάφους που ερευνήθηκαν συνολικά, σπουδαιότεροι, εξαιτίας του τοιχογραφικού τους διακόσμου, ήταν οι τάφοι T_{I2} και T_{I3}.

Τάφος T_{I2}

Πρόκειται για ορθογώνιο καμαροσκεπή θάλαμο, σκαμμένο μέσα στον πώρινο ημίβραχο. Εσωτερικά είναι επιχρισμένος με υπόλευκο κονίαμα και κοσμεύεται με λατινικούς μονογραμματικούς σταυρούς πορφυρού χρώματος. Ο σταυρός στη δυτική όψη είναι εγγεγραμμένος σε κύκλο και πλαισιώνεται από την επιγραφή:

X(ΡΙΣΤ)Ε
ΗΜΩΝ Η ΕΛΠΙΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΦΥΓΙΟΝ
ΕΛΙΛΑ ΝΟΥ
Ο Θ(ΕΟ)C ΑΡΧ(ΩΝ)
Ο [-] ΚΑΙ
Κ [-] ΝΗΤ [-]
[-]

Τάφος T_{I3}

Ο τάφος αυτός είναι κιβωτιόσχημος και έχει λαξευ-

τεί επίσης στον πύρινο ημίβραχο. Τα εσωτερικά του τοιχώματα κοσμούνται με τοιχογραφίες, που παισιώνονται στην κάθε πλευρά από μια ταινία πορφυρού χρώματος και λεπτές μαύρες γραμμές.

Στη δυτική στενή πλευρά εικονίζεται λατινικός σταυρός μέσα σε πολύφυλλο δάφνινο στεφάνι. Στην κάθε μια μακριά πλευρά παριστάνονται αντ'ώπα από μια δεόμενη μορφή, γυναικεία στη βόρεια και αδιάγνωστη στη νότια, ανάμεσα σε κηροπήγιο και κυπαρίσσι. Από τις δυσανάγνωστες επιγραφές που συνοδεύουν τις μορφές ιδιαίτερα αξιομνημόνευτη είναι η συγκινητική επίκληση KYPA ΔOC MOI TITΘIN AΛEEAN[Α]P[Ρ].

Οι τοιχογραφίες και των δύο τάφων μπορούν με βάση τα τεχνοτροπικά γνωρίσματα των μορφών, το χαρακτηριστικό μονόγραμμα του Χριστού και το πολύφυλλο δάφνινο στεφάνι, να χρονολογηθούν στον 4ο αι. Ανάλογα παραδείγματα είναι γνωστά από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου και του διαδόχου του Κωνσταντίου.

Ιδιαίτερη σημασία αποκτά το γεγονός ότι οι τοιχογραφίες των τάφων που εξετάσαμε είναι τα πρώτα έργα της παλαιοχριστιανικής ζωγραφικής που έρχονται στο φως στη Βέροια, παρόλο που η πόλη, σύμφωνα με τις αρχαιολογικές ενδείξεις, πρέπει να είχε παρουσιάσει αξιόλογη καλλιτεχνική δραστηριότητα κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

ΙΩΑΚΕΙΜ ΑΘ. ΠΑΠΑΓΓΕΛΟΣ

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΟΡΟΣ "ΧΟΡΟΣ" & Ο ΟΣΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ο ΑΘΩΝΙΤΗΣ

Στήν ανακοίνωσή μας αυτή θα ασχοληθούμε με τὰ ἑξῆς προβλήματα: 1. Ποῦο ἦταν τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου στό Πρωτάτο. 2. Ποῦο ἦταν τὸ οἰκοδομικὸ ἔργο τοῦ ἰδίου Ὀσίου στό Καθολικὸ τῆς Λαύρας, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ ὁποῦο σκοτώθηκε. 3. Ποῦο εἶναι τὸ ἀρχαιότερο-γνωστό-χρονολογημένο παράδειγμα ναοῦ ἀθωνικοῦ τύπου & 4. Εἰς τί ἀποσκοποῦσε ἡ πρόσθεση τῶν χορῶν στοὺς ἀθωνικούς ναοὺς.

1. Σύμφωνα με πρόσφατα διατυπωθεῖσα ἀποψη (Cahiers Archeologiques, 28, 1979, σ.147-148), ἡ κυριωτέρα ἐπέμβαση τοῦ Ὀσίου στὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου σύγκειται στὴν διαμόρφωση τῶν "χορῶν" διὰ τῆς ἀκαιρέσεως ζεύγους πεσσῶν τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς (+964). Διαβάζοντας ὁμως προσεκτικὰ τοὺς δύο παλαιότερους βίους τοῦ Ὀσίου (ὁ Α' πρὸ τοῦ 1018 & ὁ Β' μεταξύ 1050-1150) & συνδυάζοντας τίς πληροφορίες τους, διαπιστώνουμε ὅτι ὁ Ὀσιος δέν μετεσκεύασε ὑπάρχοντα ναόν, ἀλλὰ με τὴν μεσιτεία του κτίσθηκε στὴν ἴδια θέση ἕνας νέος. (Α'56, Α'104, Β'20).

Μέχρι τὸ 972, οἱ τρεῖς βασικὲς κατὰ ἔτος συνάξεις τῶν Ἀθωνιτῶν, πρὸς κοινὴ λατρεία & ἀντιμετώπιση διοικητικῶν θεμάτων, γίνονταν στὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου (Prdt. σ.116-117). Στὴν συνέχεια οἱ συνάξεις ἐγίναν λιγότερες & φαίνεται ὅτι ἀπὸ τὸν 11ο αἰ., ἐκτός ἀπὸ τὸν ναὸ χρησιμοποιοῦνταν & κάποιος ἄλλος χώρος, τὸ "κραιτῆριον" (Χέν. 1.260 σέ συνδυασμὸ με Lav.62.29). Πάντως τὸ 1083 ὑπῆρχαν ἤδη αὐστηρὰ καθωρισμένες θέσεις στὸν ναὸ γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν Μονῶν. "Ὁ ἡγούμενος τῆς Ξενοφάντος "ὀφείλει ἔχειν... ἐν ταῖς κοιναῖς συνάξεσι τῆς Μέσεως τὸν δυτικὸν ἀριστερόν πισσῶνα τῆς ἐκκλησίας..." (Χέν.1.258). Ἀπὸ τὴν πληροφορία αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἀκόμη τὸ 1083, στὸν ναὸ τοῦ Πρωτάτου ὑπῆρχαν δύο ζεύγη πεσσῶν ἐπομένως φαίνεται ὅτι δέν εἶχαν δημιουργηθῆ ἀκόμη στὸν ναόν αὐτόν οἱ "χοροί". Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναζητήσουμε τὸ ἔτος τῆς καθαιρέσεως τῶν δύο πεσσῶν γιὰ τὴν δημιουργία τῶν "χορῶν" μεταξύ τοῦ 1083 & τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., ὅταν τοιχογραφεῖται ὁ ναὸς ἀπὸ τὸν Πανσέληνο.

2. Γύρω στό 1000 ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν τῆς Λαύρας εἶχε ἀύξηθῆ κατὰ πολὺ & ὁ Ὀσιος Ἀθανάσιος ἀρχισε τὴν διεύρυνση τοῦ ναοῦ (Α'234, Β'65). Ὁ βίος Α', ὁ ὁποῖος συντάχθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ ἄνθρωπο ποὺ εἶχε πλημελεῖ γνῶση τῆς τοπογραφίας τῆς Λαύρας, δέν μᾶς δίδει στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔκταση & τὸ εἶδος τῶν ἐργασιῶν ὁ βίος Β' ὁμως, συντεταγμένος ἀπὸ μοναχὸ τῆς Λαύρας ποὺ κατοικοῦσε στὴν Μονή, μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι οἱ

έργασίες άφοροῦσαν & τήν θολοδομία πάνω από τό θυσιαστήριο (B'65). Ἐπί πλέον ἡ πληροφορία διασταυρώνεται & μέ τόν προσδιορισμό τῆς θέσης τοῦ θαλάσσιου τοῦ Ὁσίου, ὁ ὁποῖος σκοτώθηκε πέφτοντας μαζί μέ τήν θολοδομία (B'66).

Γνωρίζοντας ὅτι τά παρεκκλήσια τοῦ Καθολικοῦ εἶναι κτίσματα τοῦ Ὁσίου (A'85, B'25, Ὑποτύπωσης σ.131 τοῦ Meyer) & παίρνοντας ὡς δεδομένη τήν θέση ὅπου σκοτώθηκε ὁ Ὁσιος, θά πρέπει νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ "διερεύνηση" τοῦ ναοῦ ἦταν μία ριζική ἀνακατασκευή πρὸς ἀνατολάς.

Μέ πρόσφατη μελέτη (Ἀρχαιολογία, 1, 1981, σ.50-63), ἀποδείχθηκε ὅτι οἱ "χοροί" προστέθηκαν σέ κάποια μεταγενέστερη φάση στό κέλυφος τοῦ ναοῦ· πλὴν ὅμως ὁ μελετητής τίς ἐρμηνεύει ὡς τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐν λόγῳ "διευρύνσεως", κατά τήν πραγμάτωση τῆς ὁποίας σκοτώθηκε ὁ Ὁσιος. Ἄν πάρομε ὅμως ὡς δεδομένη τήν ριζική ἀνακατασκευή τοῦ ναοῦ πρὸς ἀνατολάς, θά πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι οἱ "χοροί" τῆς Λαύρας δέν εἶναι δυνατόν νά ἐνταχθοῦν στά οἰκοδομικά ἔργα τοῦ Ὁσίου Ἀθανασίου.

3. Ἐάν ἐν τέλει ἀποδειχθῆ ὅτι οἱ "χοροί" & τῶν Καθολικῶν Βατοπεδίου & Ἰβήρων εἶναι μεταγενέστερες προσθήκες (πρόταση Π. Μυλωνᾶ), τότε τό ἀρχαιότερο χρονολογημένο παράδειγμα ναοῦ ἀθωνικοῦ τύπου εἶναι τό Καθολικό Χελανδαρίου (ἄρχ.14ου αἰ.). Σ'αὐτή τήν περίπτωση θά πρέπει νά ἀποκλεισθοῦν ὀριστικά οἱ θεωρίες πού διατυπώθηκαν γιά τήν "καυκασιανή" προέλευση τοῦ ἀθωνικοῦ τύπου (Strzygowski, Mango κλπ.). Ὁφείλουμε ὅμως νά ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ ἰδέα ναοῦ μέ "χορούς" δέν ἦταν ἀγνωστη στόν Ἀθῶν ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Μελισσοουργείου, χρονολογούμενος στόν 11ο αἰ. καί πιθανῶς γύρω στό 1030, εἶναι ἕνας τρίκογχος ναός.

4. Γιά ποιούς κατασκευάσθηκαν οἱ "χοροί"; Ἡ κρατοῦσα ἀποψη εἶναι ὅτι ἀφοροῦν τήν ἐγκατάσταση τοῦ χοροῦ/ψαλτῶν. Πλὴν ὅμως ἡ κρατοῦσα τακτική στόν Ἁγιον Ὀρος, ἡ ὁποία φαίνεται νά ἔχει ἀρχαῖες ρίζες, μάς λέγει ὅτι στούς "χορούς" εἶναι ἐγκατεστημένοι οἱ προύχοντες τῶν Μονῶν & τά ἐν γένει τιμῶμενα πρόσωπα. Ὅσο γιά τοὺς ψάλτες, περιορίζονται σέ μία γωνία τοῦ "χοροῦ" ἐστραμμένοι πρὸς τό ἐκκλησίασμα.

Οἱ "χοροί" τοῦ Πρωτάτου, ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. καταλαμβάνονται ἀπό τοὺς ἐκπροσώπους τῶν Μονῶν & τοὺς ἀξιωματούχους τῆς Μέσης (βλ. & Προσκυνητᾶριον Κομνηνοῦ, 1701). Χαρακτηριστικές ἐπίσης εἶναι οἱ πληροφορίες πού μάς δίνει ὁ Μπάρσκυ (1744) στό σχέδιο τῆς κατόψεως τοῦ Καθολικοῦ Λαύρας (ἐξηγήσεις ἀριθμ.12 & 18), ὅπου ἐπισημαίνεται & "ἡ στράτα ὅπου εἰσέρχονται εἰς τόν χορόν οἱ προεστοί".

Ἐσφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων

Χαλκιδικῆς & Ἁγίου Ὀρους

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ "ΣΩΤΗΡΟΣ" ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἡ ἀνάγκη ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ τοῦ "Σωτῆρος" στή Θεσσαλονίκη πού παρουσίαζε οἰκτρή εἰκόνα μετά τό σεισμό τοῦ 1978, ἡ γρήγορη καί πυκνή ὑποστήλωσή του καί ἔπειτα ἡ ἀρχή τῶν ἐργασιῶν ἀποκατάστασης, δέν μᾶς εἶχαν ἐπιτρέψει νά γνωρίσουμε σέ πρῶτο στάδιο τό μνημεῖο ἀπό ἀρχαιολογική ἄποψη. Πρῶτα ἡ καθαίρεση τῶν κονιαμάτων τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀποκάλυψε μίαν ἐσωτερική διάρθρωση τοῦ χώρου συνθετότερη ἀπό αὐτήν πού δημοσίευσε ὁ Α. Σωγγόπουλος. Ἐπειτα ἡ σταδιακή ἀπομάκρυνση τῶν ὑποστηλωμάτων ἀπό τίς πλευρές πού εἶχαν ἀποκατασταθεῖ κυρίως στήν ἀνωδομή, μᾶς ἐπέτρεψε νά ἀνασκάψουμε στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ καί νά ὀλοκληρώσουμε τήν εἰκόνα πού ἔχουμε σήμερα γιά τό μνημεῖο.

Σύμφωνα μέ τά ἀρχαιολογικά δεδομένα ὁ ναός τοῦ Σωτῆρος δέν ἦταν ἀφιερωμένος στό Χριστό ἀλλά στή θεοτόκο. Ἡ ἀνεύρεση τοῦ μολύβδινου ἐγκαινίου τοῦ ναοῦ μέ ἐγχάρακτους τέσσερεις δωδεκάσυλλαβους ἀνατρέπει τίς μέχρι τώρα προσπάθειες γιά ταύτιση τοῦ ναοῦ μέ κάποιον ναό Χριστοῦ τῶν βυζαντινῶν πηγῶν. Ἐπειτα ἡ ἀνεύρεση νομίσματος τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου στό χτίσιμο τοῦ τρούλου ἀνατρέπει τή χρονολόγηση πού προτεινόταν μέχρι τώρα γιά τό ναό. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τή σφοδρότερη περίοδο τοῦ ἐμφυλίου τῶν ἐτῶν 1341-1350, τότε ἡ χρονολόγηση μετά τό τέλος τοῦ ἐμφυλίου εἶναι ἡ πιθανότερη γιά τό ναό. Ἡ προτεινόμενη χρονολόγηση ἀποκτᾷ ἐξαιρετική σημασία γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ τρούλου, ὅπου μπορούμε πλέον νά παρακολουθήσουμε τίς καλλιτεχνικές ἀναζητήσεις τῆς γενιᾶς μετά τόν ἐμφύλιο, πράγμα σχετικῶς ἄγνωστο μέχρι τώρα γιά τή Θεσσαλονίκη.

Ἐκεῖνο πού ἔχει ἀποδείξει ἀκρίβη ἡ ἀνασκαφή εἶναι ὅτι ὁ ναός ὑπῆρξε ταφικό παρεκκλήσι δύο, σημαντικῶν προφανῶς, προσώπων. Ἡ ἐποχή ἀλλά καί ἡ πληροφορία ὅτι ὁ Νικόλαος Καβάσιλις βρισκόταν στή Θεσσαλονίκη τό 1363, ἔτος θανάτου τοῦ πατέρα του καί τοῦ θείου του Νεῖλου Καβάσιλα, μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, μᾶς ὀδηγοῦν σέ κάποιο γοητευτικό συσχετισμό, ἀπό τόν ὁποῖο δυστυχῶς λείπουν τά στοιχεῖα μιᾶς ὀριστικῆς ἐπιβεβαίωσης.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΕΝΑΣ ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ 16^{ου} ΑΙΩΝΑ ΣΤΗ ΒΕΡΟΙΑ.

Στους 45 βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Βέροιας έχουν διατηρηθεί τοιχογραφίες και εικόνες που καλύπτουν άδιάλειπτα την περίοδο από τους Κομνηνούς μέχρι τον περασμένο αιώνα. Από τις πιά λαμπρές περιόδους μπορούν να χαρακτηριστούν ο 13^{ος}, 14^{ος} και 16^{ος} αί.. Δύο είναι τα σημαντικότερα μνημεία του 16^{ου} αί. στη Βέροια, μία και αποτελούν σημείο έκκλισης για την έρευνα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Πρόκειται για το καθολικό της μονής του αγίου Νικολάου του μοναχού 'Ανθίμου με τοιχογραφίες του 1565-1570 και ο ναός του αγίου Δημητρίου Παλατιτσών με τοιχογραφίες του 1570-1592. Σύμφωνα με τις έπιγραφές του αγίου Νικολάου ή διακόσμηση άρχισε στά 1565 και ολοκληρώθηκε στά 1570. "Αν και οι τοιχογραφίες μένουν άσυντήρητες ξεχωρίζουμε το έργο δύο ζωγράφων στό χώρο του κυρίως ναού. 'Ο έπιδεξιότερος και ένας από τους σημαντικότερους της περιόδου, όχι μόνο για τή Βέροια αλλά και για όλο το βορειοελλαδικό χώρο, ζωγράφισε τήν Πλατυτέρα της κόγχης του ιεροῦ. Στόν ίδιο αποδίδουμε και τήν έκκλητική ως σύνθεση και παρουσίαση παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στό νάρθηκα του ναού του αγίου Δημητρίου Παλατιτσών που πρέπει να έγινε λίγο μετά τό 1570 και πάντως πριν τό 1592. 'Ο αξιόλογος αυτός ζωγράφος που δέν είχε έπιδιώξει να ζωγραφίσει όπως οι όμότεχνοί του κρητες ζωγράφοι μάς άφησε μερικές από τις σπουδαιότερες εικόνες της μεταβυζαντινής μας ζωγραφικής. 'Αναγνωρίζουμε τό χέρι του στις παρακάτω εικόνες:

1. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορος από τό καθολικό της μονής του Σωτήρος Χριστού. III X 84 εκ.. ('Αριθμός εύρετηρίου Μουσείου Βεροίας II6).
2. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορος από τό ναό της Παναγίας Χαβιαρά. 100 X 65 εκ.. ('Αριθμός εύρετηρίου Μουσείου Βεροίας 68) .
3. Εικόνα Παναγίας 'Οδηγήτριας από τό καθολικό της μονής του Σωτήρος Χριστού. II5 X 85 εκ.. ('Αριθμός εύρετηρίου Μουσείου Βεροίας II7).
4. Εικόνα Παναγίας 'Οδηγήτριας από τό ναό της Παναγίας Χαβιαρά. 100 X 65 εκ.. ('Αριθμός εύρετηρίου Μουσείου Βεροίας 67) .
5. Εικόνα Παναγίας 'Οδηγήτριας από τό ναό του αγίου Βλασίου. II5 X 85 εκ.. ('Αριθμός εύρετηρίου Μουσείου Βεροίας 56.) .
6. Βημόθυρο με Εύαγγελισμό από τό ναό του αγίου Βλασίου. I23 X 77 εκ.. ('Αριθμός εύρετηρίου Μουσείου Βεροίας 6I) .

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

BYZANTINA KAI METABYZANTINA MNHMEIA ΠΙΕΡΙΑΣ

Γνωρίζουμε από βυζαντινές πηγές την ύπαρξη τεσσάρων αστικών κέντρων μέσα στα όρια του σημερινού νομού Πιερίας που διοικητικά κατέχει τὰ ὄρια τῆς ἐπισκοπῆς Κίτρους, ὑποκείμενης ἄλλοτε στή μητρόπολη Θεσσαλονίκης. Τό πιό γνωστό εἶναι ὁ Πλαταμών. Σήμερα γνωρίζουμε καλύτερα καί τὰ ὑπόλοιπα τρία, ἔδρες ἐπισκόπων ἀπό τή μεσοβυζαντινή περίοδο καί ὡθε . 'Ο Κ ὀ λ υ δ ρ ο ς ἢ Κ ο λ υ δ ρ ὀ ς, ὁ σημερινός Κολινδρός, γνωστός ἀπό τό 10^ο αἰ., μέ μεσοβυζαντινό κάστρο στό κέντρο τοῦ σημερινού οἰκισμού, μᾶς προσφέρει μερικές ἑξιολογότερες εἰκόνες, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ξεχωρίζει μιᾶ εἰκόνα ἀγίου Δημητρίου τοῦ τελευταίου τέταρτου τοῦ 14^{οῦ} αἰ.. 'Η ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς Κίτρους ἀνασκάπτεται ἀπό τή συνάδελφο 'Ε. Μαρκεῖ. "Ἐχει ἐντοπιστεῖ καί τό κάστρο τῆς Πέτρας πού ἔλεγχε τό δυτικό πέρασμα τοῦ 'Ολύμπου πρός τή Θεσσαλία. Στήν περιοχή ἐλέγχου αὐτῶν τῶν τεσσάρων κέντρων ὑπάρχουν τὰ παρακάτω βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα"

1. Ναός τῶν ἁγίων 'Αναργύρων στή θέση "Λιάσκοβο" τοῦ χωριοῦ Λόφος . 10^{οῦ} αἰ..

2. Ναός τῆς Παναγίας Κονταριώτισσας. Τέλη 10^{οῦ} - ἀρχές 11^{οῦ} αἰ.. Διατηρεῖ τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 15^{οῦ} ἢ ἀρχῶν τοῦ 16^{οῦ} αἰ..

3. 'Επισκοπικός ναός τοῦ Κίτρους. Ἀρχές τοῦ 11^{οῦ} αἰ.. 'Ανασκάπτεται.

4. Ναός τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στό χωριό Περίσταση. Πιθανόν τοῦ 13^{οῦ} αἰ.

5. 'Ανώνυμος ναός στό κάστρο τῆς Πέτρας. Ἴσως τοῦ 14^{οῦ} αἰ.. 'Ἐρειπωμένος.

6. Ναός ἁγίου Δημητρίου Μαλαθριάς (Δίου) . 15^{οῦ} αἰ.. Διατηρεῖ τοιχογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 18^{οῦ} αἰ..

7. Ναός τῶν ἁποστόλων Πέτρου καί Παύλου στό Αἰγίνιο. 15^{οῦ} αἰ.. Διατηρεῖ τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 15^{οῦ} αἰ..

8. Μονή ἁγίου Γεωργίου στό χωριό Ρητινή. 15^{οῦ} αἰ.. Διατηρεῖ τοιχογραφίες τοῦ 1494 καί τοῦ 1619. Ἐχει ἑξιοπρόσδεκτη συλλογή εἰκόνων τοῦ τέλους τοῦ 15^{οῦ} καί τοῦ 17^{οῦ} αἰ..

9. Ναός τοῦ ἁγίου 'Αθανασίου στό Αἰγίνιο μέ ἐξαιρετικές τοιχογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{οῦ} αἰ..

10. Ναός τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ στή Σκοτίνα μέ τοιχογραφίες τοῦ 1618 καί 1627.

11. Ναός τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου στή Σκοτίνα. Ἀρχές τοῦ 17^{ου} αἰ. Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος μέ ἐξαιρετικές τοιχογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{ου} αἰ..

12. Ναός τῶν ἁγίων Νικολάου καί θαλλελαίου στή Σκοτίνα. Διατηρεῖ μόνο μία τοιχογραφία τῶν ἀρχῶν τοῦ 17^{ου} αἰ..

13. Ναός τοῦ ἁγίου Νικολάου τοῦ ἐν Βουναίνῃ στό Λιτόχωρο. Ἀρχές τοῦ 17^{ου} αἰ. μέ τοιχογραφίες τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

14. Ναός ἁγίου Νικολάου στό χωριό Καρυές. Ἀρχές τοῦ 17^{ου} αἰ.. Τοιχογραφίες τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

15. Μονή ἁγίας Τριάδος στό παλιό χωριό Βροντοῦ μέ τοιχογραφίες πρὶν τὰ μέσα τοῦ 18^{ου} αἰ..

16. Ναός τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στή Νέα Ἐφεσο μέ τοιχογραφίες τῶν μέσων τοῦ 18^{ου} αἰ..

PASCAL JOANNÈS

L' OCTATEUQUE DU SÉRAIL. APPORT DE L' ÉTUDE DU DESSIN SOUS-JACENT
DES MINIATURES PAR LES METHODES D' EXAMEN INFRA-ROUGES

La photographie infra-rouge, la réflectographie infra-rouge permettent la visualisation du dessin sous-jacent correspondant a chaque miniature. L' étude du dessin sous-jacent, matériel nouveau mis a la disposition de l'histoire de l' art, permet de mieux comprendre le processus d'élaboration , les différentes étapes de l'exécution d'une miniature.

Kurt Weitzmann a écrit en 1955: "The Octateuchs are a paradigm whose study will permit the establishment of general principles with regard to the process of copying miniatures, principles which will be applicable to similar studies where the evidence may be less complete." (Weitzmann K., The Octateuch of the Seraglio, Actes du Xme CIEB, Istanbul 1957, p.186).

L' Octateuque du Sérail, par son caractere inachevé, peut apporter des éléments de réponse a la question fondamentale de la copie. Le cahier XI (numérotation des cahiers proposée par Anderson J.C., The Seraglio Octateuch and the Yokkinobaphos Master, D.O.P. 36(1982), p.83-II4, 26 pl..) -folios 7I a 78- présente neuf miniatures a des stades différents d'achèvement. L' étude de ce cahier permet de mieux comprendre la technique picturale et les modes possibles de collaboration au sein d'un atelier. Ce cahier a déjà fait l'objet d'un bref article de Suzy Dufrenne (Note sur le mode de travail des miniaturistes byzantins, Mélanges E.R. Labande, Poitiers 1974, p.247-253).

L'étude du dessin sous-jacent des miniatures de trois cahiers de l' Octateuque du Sérail, attribués par J.C. Anderson a trois mains différentes, permet de poser le probleme de l'attribution d'une miniature a un auteur en des termes nouveaux, de présenter de manière nouvelle les conditions de production d'un manuscrit comme l' Octateuque du Sérail au XIIeme siècle à Constantinople.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΕΤΡΩΝΩΤΗΣ

ΤΟ Κ Υ Π Α Ρ Ι Σ Σ Ι ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ: ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΛΙΘΑΝΑΓΛΥΦΑ, ΚΑΙ ΆΛΛΑ ΔΕΙΓΜΑΤΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΤΕΧΝΗ.

Το κυπαρίσσι συναντιέται από τους προϊστορικούς χρόνους στις χώρες της Μεσογείου, ιδιαίτερα στα ιερά και κοιμητήρια (H. GAMS, "Cypresse", Klein. Pauly, 1(1964) 1352 f). Αειθαλές και αιώνιο (*sempervirens*)' ίσως ζει 2000 χρόνια (W. GRANDJOT, *Reiseführer durch das Pflanzenreich der Mittelmeerländer*.⁵ 1981, σ. 33 κ.ά.). Το όνομα "κυπάρισσος" προελληνικό, ήδη το ομόηχο του "Ku-pa-ri-se-ja" στις πινακίδες Γραμμικής Β' (Hj. FRISK, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, Bd II, 1970, S.50, v.). Πολλά σχετικά φυτωνύμια: η "Κυπαρισσία" (μεσαιωνική Αρκαδιά) στο Ιόνιο, "Κυπαρισσία" και η Σάμος στην Ιωνία. Αναφέρεται στον ΟΜΗΡΟ (Οδύσσεια, ε', 64: μετάφραση Α. Εφταλιώτη): "Τριγύρω δάσια φουντωτά με σκλήθρες και με λεύκα | και μυρωδάτα ανάμεσα στεκόνταν κυπαρίσσια| λογής πυκνόφτερα πουλιά κOURNιάζανε στα δέντρα", -άραγε ο τελευταίος στίχος έδινε μόνο μία φυσική εικόνα; Στον αρχαίο μύθο ήταν ήδη η φυτική μετάπλαση του θλιμμένου νέου Κυπάρισσου (ΟΒΙΔΙΟΣ, *Μεταμορφώσεις*). Το κατεξοχήν πένθιμο δέντρο των αρχαίων. "Ευρήσεις 'Αίδοα δόμοις ένδέξια κρήνην, πάρ δι' αὐτῆι λευκήν έστηκυϊαν κυπάρισσον..." αναφέρεται στο κείμενο ορφικών οδηγιών για την ψυχή νεκρού (N. ΒΕΡΔΕΛΗΣ, "Χαλκή τεφοδόχος κάλπις εκ Φαρσάλων": Αρχ.Εφημ. 1950-51, σ. 98-105). Παράλληλα το κυπαρίσσι είναι ιερό δέντρο του θεού του φωτός Απόλλωνος (και του φοινικικού Βεροθ στην Κύπρο), αλλά ιδιαίτερα χθονίων γυναικείων θεοτήτων με τη διπλή παράλληλη σημασία ως συμβόλου πένθους, και αναπαραγωγής της ζωής (GAMS, ό.π.). Στο 2^ο μ.Χ. αι. πλούτος οι αναφορές του ΠΛΥΣΑΝΙΑ σε άλση κυπαρίσων, τάφων και ηρώων, κάποτε με πηγή (II, 2,4. II, 15,2. IV, 34,4. VIII, 24, 7-8). Σε ρωμαϊκό νόμισμα Σικυώνος κυπαρίσσια εκατέρωθεν ηρώου ή τάφου (N. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Παυσανίου Κορινθιακά*²(1976) σ. 91, εικ. 81,1). Στην Ιταλία ο όρος "cupressus", αν δεν προήλθε από το προϊστορικό μεσογειακό υπόστρωμα, είναι δάνειο ελληνικό (FRISK, ό.π.). Το ιταλικό κυπαρίσσι πιθανότατα είναι είδος της Μ. Ασίας. Αναφέρονται κυπαρίσσια από τον ΠΑΙΝΙΟ παλαιότερα της Ρώμης· σήμερα δίνουν το πένθιμο ύφος σε κάθε Campo Santo της Ιταλίας, όπως και σε ταφές της Μεσογείου (GRANDJOT, ό.π.). Αναφέρονται κυπαρίσσια σε λιθανάγλυφα τάφων και σαρκοφάγων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων -ως "δέντρων ζωής" (;) (: διατριβή Elisabeth UNTERKIRCHER, πού δεν είδα). Στην ίδια παράδοση τοποθετούνται οι ελληνικά ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες ΒΔ. Μακεδονίας, η υπ' αριθμ. 536 του Μουσείου Σκοπίων του 3^{ου}/4^{ου} μ.Χ. αι. και η υπ' αριθμ. 242 του ίδιου μουσείου "de l'époque de Bas-Empire" (ΒΟΡΚΑ ЈОСИΦОВСКА, ВОРНИ ИИЗ ΛΑΠΙΔΑΡΙΥМ, ΑΡΧΕΟΛΟΓΙΚΗ ΜΥΣΕΙΟ-ΣΚΟΠΙΕ, 1961, σ. 43, εικ. 14, σ. 98 αριθ. 242 και 536). Ιστορικά αδιάσπαστη ακολουθεί η χριστιανική παράδοση. Στον 5^ο ή 6^ο αι. χρονολογούνται ενεπίγραφες επιτάφιες πλάκες της λατινικής Β. Αφρικής· παράδειγμα πόλης Αίτανα Λιβύης, 560 μ.Χ., με προσκλίνοντα κυπαρίσσια εκατέρωθεν αρχιτεκτονήματος (Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Β' Διεθν. Συν. Πελοπονν. Σπ., Πάτρα, 1980). Στις

παλαιοχριστιανικές βασιλικές εμφανίζονται α) στα δάπεδά τους, όπως στη βασιλική Α' Νικόπολης, περ. 500, με κυπαρίσσια και πτερυγίζοντα πτηνά (φωτογραφίες Γ. ΑΤΖΑΚΑ), β) στα γλυπτά τους, π.χ. θωράκια (Α.Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Α.Β.Μ.Ε. Γ, 2(1937), σ. 180-1, εικ. 6,7). Στη μικροτεχνία. Συχνά στις παλαιοχριστιανικές σαρκοφάγους, -θέματα που επανέρχονται στον 11^ο αιώνα (Α. GRABAR, *Sculptures byzantines...II* (1976) N^ο 76=pl.LVI, α,β, σ. 83-87). Πραγματικά οι Ανάγλυφες Σαρκοφάγοι και Επιτάφιας Πλάκες της Μέσης και Ύστερης Βυζαντινής Περιόδου στην Ελλάδα (βλ. διατριβή Θ. ΠΑΖΑΡΑ, Α.Π.Θ. 1984) έχουν ως κύριο θέμα κυπαρίσσια ως συμβόλων και πένθους και αιωνιότητας, με συνοδά θέματα σταυρούς και πτηνά. Βυζαντινά λιθανάγλυφα κυπαρισσάκια παρουσιάζονται συχνότατα σε θωράκια, σε επισκοπικούς θρόνους, σε κιονόκρανα (ΑΒ.Μ.Ε., Γ, 2(1937) σ. 149 σημ. 1. Ε, 2(1939-40) σ. 159). Το θέμα επανέρχεται σε οπυς sectile, σε ψηφιδωτά, σε σμάλτα και χειρόγραφα, ως στυλιζαρισμένα πλίνθινα δέντρα όπως στη Μαυριώτισσα Καστοριάς του XII αΙ. (Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία του εξωτερικού διάκοσμου στη Βυζ. αρχιτεκτονική*, 1984, σ. 241). Ήδη από τη μεσοβυζαντινή εποχή είχαν σαρκοφάγοι μετατραπεί σε κρήνες (ΠΑΖΑΡΑΣ, ό.π. σ. 295 σημ. 5) φαίνεται ότι στην οθωμανική γλυπτική οι τεχνίτες εμπνεύστηκαν από τις βυζαντινές σαρκοφάγους με κιονοστοιχίες για να διαμορφώσουν τις πρώτες τούρκικες κρήνες, χρησιμοποιώντας με τις λεπτομέρειές τους και τα κυπαρίσσια (ΠΑΖΑΡΑΣ, ό.π. 182-183, σημ. 188, ακολουθώντας Ο. FELD, "Mittelbyzantinische Sarkophage": *Römische Quartalschrift*, 65(1970), 183-184). Τα κυπαρισσάκια είναι η μόνιμη και κύρια λιθανάγλυφη διακόσμηση των τούρκικων κρηνών. Το θέμα αυτό σπάνια(ή καθόλου)απαντάει σ'άλλα λιθανάγλυφα ή σπανιότερα σ'άλλες μορφές τέχνης, όπως σε εφωαλμένα πλακίδια ή υαλογραφήματα, συνηθέστατα όμως σε εικονογραφημένα χειρόγραφα (πρβλ. Oktay ASLANAPA, *Turkish Art and Architecture*, 1971). Η αγάπη των Τούρκων στην κατασκευή κρηνών βοήθησε παρόμοια δραστηριότητα των Ελλήνων, και θα επέτεινε τη διακόσμησή τους με λιθανάγλυφα κυπαρισσάκια, όπως δείχνει ο πλούτος παραδειγμάτων από τον 18^ο αΙ. και μετά. Ωστόσο: α) η βυζαντινή παράδοση στη χρήση του θέματος δεν φαίνεται ενδιάμεσα (16^ο-17^ο) να διακόπηκε, β) η χρήση του θέματος ήταν από τους ραγιάδες Έλληνες ευρύτερη και πολυσήμαντη. Μνημείο διαχρονικής σημασίας είναι ο χρυσοκέντητος επιτάφιος του 16^{ου} αΙ. της Μ. Γρηγορίου Άθω με σειρές κυπαρισσάκια (S. KADAS, *Der Berg Athos...*1979, σ. 188-9, εικ. 123), θυμίζοντας όμοια άλση βυζαντινών νεκροταφείων (Φ.ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, *Βυζ. Βίος και Πολιτισμός*, Δ' 1951, σ. 200). Πυκνή είναι η παρουσία του θέματος στα νεοελληνικά λιθανάγλυφα κ.ά. με τη διπλή έννοια δέντρου πένθους και ζωής, -ενώ στην τούρκικη παράδοση το (πένθιμο) κυπαρίσσι selvi ποτέ δεν συνταξίστηκε με το ξέχωρο "δέντρο ζωής" *hırs* (Halük SEZGIN, *Istanbul* 4.4.1985). Ποικίλη η χρήση κυπαρισσίων στα νεοελληνικά λιθανάγλυφα σε κρήνες, σε επιτάφιας πλάκες, σε επίκρανα και υπέρθυρα θυρών, σε φεγγίτες παραθύρων, στη λιθανάγλυφη διακόσμηση εκκλησιών. Στην τελευταία παριστάνονται συχνά μαζί με πουλιά στην κορυφή τους και βρύση στη ρίζα τους. Έτσι δηλαδή που περιγράφονται και σε κάλαντρα, βυζαντινής πιθανότατα αλλά αναπόδεικτης καταγωγής. Στα δημοτικά τραγούδια αναφέρονται στη λεβεντιά και στην αγάπη. Στο λαϊκό μύθο προαναγγέλλουν μέσα από το πένθος τήν αναγέννηση της εθνικής ζωής (: Σ.Δ. ΗΜΕΛΛΟΣ, "Τό κυπαρίσσι τοῦ Μυστρά": *Λαωνικά Σπουδαί* 4(1979), σ. 340-348). Κυπαρισσάκια κοσμούν ακόμα σινιά, ξύλινες κασέλλες (ιδιαίτερα της Λέσβου), τους νεοελληνικούς τσεβρέδες" εμφανίζονται στον εξωτερικό κεραμοπλαστικό διάκοσμο σπιτιών και εκκλησιών, που θυμίζουν έντονα τη βυζαντινή παράδοση. Πάντοτε πρέπει να υπήρχε και ανατολική επίδραση, ιδιαίτερα τούρκικη στην επίδοση του θέματος στην νεοελληνική τέχνη. Όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε αποκλειστική ούτε κύρια πηγή του θέματος "κυπαρίσσι". Αυτό αποτελούσε τέτοιο βίωμα, ώστε σε συνδυασμό με την εφευρετικότητα και συνθετική ικανότητα των πρωτομαστόρων, να φτάσει λίγο πριν το τέλος της παραδοσιακής εποχής (β' μισό 19^{ου} αΙ.) να δημιουργήσει ένα νέο είδος μπαράκ φεγγίτη στις μακεδονίτικες βασιλικές, μορφοποίηση δύο κυματιζόμενων κυπαρισσίων ως "δέντρων ζωής", πλαισιώνοντας τον κεντρικό δίσκο του ήλιου ή του κόσμου.

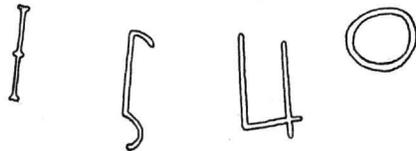
ΜΙΑΤΙΑΔΗΣ Δ. ΠΟΛΥΒΙΟΥ

ΕΝΑ ΝΕΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΚΡΙΒΗ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ
ΑΝΕΓΕΡΣΗΣ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ Μ.ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ

Όπως είναι γνωστό το καθολικό της μονής στη σημερινή του μορφή κτίσθηκε με χορηγία του βοεβόδα της Μολδοβλαχίας Πέτρου στα μέσα του 16ου αι., μετά την καταστροφή του αρχικού ναού από την μεγάλη πυρκαϊά που είχε πλήξει τότε το μοναστήρι. Η συγκεκριμένη χρονολογία ανοικοδόμησης του καθολικού δεν ήταν με ακρίβεια γνωστή, αφού οι σχετικές επιγραφές του προσδιορίζουν μόνο τις χρονολογίες της αγιογράφησης (1547), και των εικόνων της Μεγάλης Δέησης του τέμπλου (1542). Έτσι το 1542, που στήνεται το τέμπλο στον αδιακόμητο ακόμα καινούργιο ναό, αποτελεί το ασφαλές χρονολογικό όριο πριν από το οποίο έγινε το κτίσιμο. Το άλλο χρονολογικό όριο, για την οριοθέτηση του διαστήματος μέσα στο οποίο θα πρέπει να τοποθετηθεί η ανέγερση, είναι βέβαια το έτος της πυρκαϊάς που κατέστρεψε τον παλιό ναό, για το οποίο όμως οι πηγές διίστανται, αφού άλλες την τοποθετούν στα 1534, και άλλες στα 1539.

Σε απόλυτη συμφωνία με τα δεδομένα αυτά έρχεται να προστεθεί τώρα ένα νέο στοιχείο, που ξεκαθαρίζει τα πράγματα, προσδιορίζοντας με ακρίβεια την ανοικοδόμηση στα 1540.

Συγκεκριμένα πρόκειται για την αναγραφή του έτους αυτού πάνω σε μολυβδόφυλλο της κάλυψης του μικρού ατύμπανου τρουλλίσκου που βρίσκεται στο κέντρο της λιτής του ναού, μεταξύ των δύο άλλων μεγαλύτερων τρούλλων της.

Η αναγραφή γίνεται με αραβικούς αριθμούς ύψους γύρω στα 3,5 εκ. η μορφολογία των οποίων δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι είναι αυθεντικό έργο της εποχής που προσδιορίζουν, και όχι κάποια τυχόν μεταγενέστερη αναγραφή. Το γεγονός ότι οπωσδήποτε δεν πρόκειται για πλήρη και κατηγορηματικά διατυπωμένη κτητορική επιγραφή, θα μπορούσε ίσως κατ'αρχήν να δικαιολογήσει την θεωρητική ένσταση ότι η χάραξη ενδεχομένως είχε γίνει πάνω σε κάποιο αποθηκευμένο μολυβδόφυλλο, που έτυχε εκ των υστέρων να χρησιμοποιηθεί στην κάλυψη του ναού. Όμως μια απλή εξέταση των δεδομένων της καθιστούν εντελώς ανεδαφική κάθε τέτοια εκδοχή, δείχνοντας ότι η αναγραφή πρέπει να έγινε μετά την τοποθέτηση του φύλλου στον τρούλλο, με σκοπό ακριβώς την υπόμνηση του γεγονότος της αποπεράτωσης του ναού. Κατ'αρχήν η αναγραφή είναι πολύ καθαρή και ευανάγνωστη, με βαθειά και προσεγμένη αποτύπωση των ψηφίων της στο μέταλλο,

σε φανερό αντίθεση με την προχειρότητα της χάραξης των συνηθισμένων επιφανειακών χαραγμάτων που έγιναν κατά καιρούς σε όλη την έκταση της στέγης με την απλή χρήση ενός οποιουδήποτε αιχμηρού αντικειμένου * άλλωστε η χρονολογία δεν είναι γραμμένη ανάποδα ή λοξά ως προς αυτόν που βρίσκεται σε μέρος απ' όπου μπορεί να την δει, αλλά μετωπικά και οριζόντια, και σε θέση όχι τυχαία ή απρόσιτη, αλλά, αντίθετα, προσεκτικά επιλεγμένη, έτσι ώστε να φαίνεται σχετικά εύκολα, χωρίς να χρειάζεται κανείς να σκύψει πολύ ή να αναρριχηθεί για να την διακρίνει.

Ο προσδιορισμός της αποπεράτωσης του κτίσματος στα 1540, ενώ κατ' αρχήν δεν συγκρούεται με καμία από τις δύο διαφορετικές εκδοχές για την χρονολογία της πυρκαϊάς, ανακινεί εν τούτοις έμμεσα το πρόβλημα του οριστικού προσδιορισμού εκείνης που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Βέβαια η ολοκλήρωση της ανέγερσης σε διάστημα μικρότερο από ένα χρόνο (αν υποθεθεί ότι η καταστροφή έγινε στα 1539), δεν θα ήταν και τόσο ασυνήθιστο φαινόμενο για τα δεδομένα της παραγωγικότητας των οικονομικών συνεργείων της εποχής* όμως, πέρα από τον χρόνο που απαιτούσε το ίδιο το κτίσιμο, θα έπρεπε να υπάρξει ένα εύλογο χρονικό διάστημα, αρκετό για την απομάκρυνση των αχρήστων καταλοίπων, την αναζήτηση χρηματοδότη, την εξεύρεση του κατάλληλου συνεργείου, την εκπλήρωση των τυχόν ανειλημμένων υποχρεώσεων του συνεργείου, κλπ., για την ολοκλήρωση δηλαδή πολλών και χρονοβόρων εργασιών που ήταν αδύνατο να γίνουν μέσα σε τόσο λίγο χρόνο. Έτσι τελικά φαίνεται πως η άποψη που υποστηρίζει ο Ν. Οικονομίδης στην εισαγωγή των ACTES DE ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, για αποδοχή της εκδοχής ως έτους της πυρκαϊάς του 1534, ενισχύεται ακόμη περισσότερο.

Στο παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο της Σάμου που βρίσκεται στο Τηγάδι (σημερινό Πυθαγόρειο) βρέθηκαν κατά τις ανασκαφές του 1969/72 από τον κ. Τσάνο (έφορο αρχαιοτήτων) περί τα 400 ακέραια λυχνάρια που χρονολογούνται από τον 4ο μέχρι και τον 7ο αιώνα μ.χ.

Από αυτή τη συλλογή λυχναριών θα παρουσιάσουμε χαρακτηριστικά δείγματα.

Η συλλογή είναι πολύ σημαντική από τη μελέτη αυτού του υλικού αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες για την οικονομική ζωή του νησιού και τις περιοχές με τις οποίες έχει εμπορικές συναλλαγές κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Η χρονολόγηση που προτείνεται για κάθε τύπο είναι το αποτέλεσμα της σύγκρισης του κάθε λύχνου με όμοιους του που έχουν ήδη χρονολογηθεί, είτε γιατί προέρχονται από ανασκαφές όπου έχει εφαρμοσθεί η στρωματογραφία.

Τα περισσότερα λυχνάρια προέρχονται από μιρασιατικά εργαστήρια. Μια ομάδα από 23 λύχνους έχει εισαχθεί από την Αθήνα ενώ 4 λυχνάρια προέρχονται από την Κύπρο. Τέλος ένα μόνο λυχνάρι είναι προϊόν των εργαστηρίων της Β.Αφρικής (Τυνησία).

Α. Μιρασιατικά λυχνάρια: Είναι χωρισμένα σε δύο μεγάλες ομάδες.

1η ομάδα: Σ' αυτήν ανήκουν οι λύχνοι που χρονολογούνται από τον πρώιμο 4ο μέχρι και το τέλος του 5ου αιώνα μ.χ. Είναι προϊόντα εργαστηρίου μιας μεγάλης πόλεως της Μικράς Ασίας, πιθανόν της Εφέσου.

Το σήμα του εργαστηρίου ήταν το **αποτύπωμα** ενός ανθρώπινου πέλαματος στη βάση του λυχναριού.

Ο δίσκος των λυχναριών αυτής της ομάδας είναι πολύ συχνά κοσμημένος με ερωτιδείς, ερωτικές σκηνές (4ος αι.), χριστιανικά σύμβολα (τέλη 4ου-αρχές 5ου αι.). Σε μερικές περιπτώσεις μένει ακόσμητος.

2η ομάδα: Σ' αυτή την ομάδα ανήκουν λυχνάρια που γενικά χαρακτηρίζονται σαν μιρασιατικά. Όμως σημαντικές διαφορές μας οδήγησαν να τα θεωρήσουμε σαν προϊόντα ενός εργαστηρίου διαφορετικού από αυτά της πρώτης ομάδας: α) κανένα από τα λυχνάρια που έχουν μέχρι στιγμής βρεθεί στη Σάμο δεν έχουν στη βάση τους το αποτύπωμα ανθρώπινου πέλαματος. β) Έχουν σημαντικές διαφορές στη διακόσμηση (δίσκος πάντα ακόσμητος) και στη φόρμα (λαβή τριγωνική κοσμημένη με ανθέμιο). γ) Ελάχιστα λυχνάρια αυτού του τύπου έχουν βρεθεί στην Εφεσό σε αντίθεση με τα 190 περίπου παραδείγματα της Σάμου.

Είναι πολύ πιθανό να υπήρχε και στη Σάμο κάποιο εργαστήριο λυχναριών αυτού του τύπου.

Β. Αττινιά λυχνάρια: 23 από τα λυχνάρια που έχουν βρεθεί στη Σάμο είναι εισαγμένα από την Αθήνα. Είναι χρονολογημένα από τον 3ο μέχρι και τον 6ο αιώνα μ.χ. Παρατηρούμε ότι η εισαγωγή Αττινιών λυχναριών στη Σάμο ήταν αυξημένη τον 4ο αι. ενώ μειώνεται σημαντικά τον 5ο αι. μ.χ. Τα παραδείγματα του 6ου αι. (3 λυχνάρια) είναι λίγα και αποτελούν κακή αντίγραφα των Αττινιών λυχναριών του 3ου και 4ου αι. αλλά και των λυχναριών της Β.Αφρικής.

Γ. Κυπριακά λυχνάρια: Ανήκουν και τα 3 στο εργαστήριο του ΕΥΤΥΧΗΤΟΥ που άκμασε στην Κύπρο του 4ου αι. μ.χ. Είναι σημαντικό το γεγονός ότι ελάχιστα δείγματα αυτού του εργαστηρίου έχουν βρεθεί εκτός Κύπρου.

Δ. Βόρειο-Αφρικανικά λυχνάρια: Ένα μόνο παράδειγμα έχει βρεθεί στο παλαιοχριστιανικό κοιμητήριο Σάμου. Ανήκει στον τύπο A II του J.W. HAYES και χρονολογείται στον 5ο αι. μ.χ.

X. ΣΙΑΣΑΜΠΙΑΝΗ - ΣΤΕΦΑΝΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΙΧΝΗ ΣΤΟ ΡΕΤΖΙΚΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τό Ρετζίκι τῆς Θεσσαλονίκης, οἰκισμός στά Βορειοανατολικά τῆς πόλης, εἶναι γνωστό σάν θέρετρο Εὐρωπαίων ἀπό τόν 19ο αἰώνα.

Στά πλαίσια ἔρευνας πού ἔκανα γιά ὑπηρεσιακοὺς λόγους στὸν χῶρο ἐντοπίστηκαν, στὸ μεγάλο ρέμα πρὸς τὴν πόλη ὕδατογέφυρα, ἐνῶ στὸ ρέμα πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ Ρετζίκι καὶ περνᾷ πίσω ἀπὸ τὰ Μετέωρα, σειρά 8 νερόμυλων καὶ ἑνὸς ληνοῦ.

Ἡ ὕδατογέφυρα τελεῖ τὸ πέρασμα τοῦ νεροῦ τῶν ἀρχαίων πηγῶν τοῦ Ρετζικιοῦ πρὸς τὴν πόλη. Μετὰ τὸ σημεῖο αὐτό, τὸ νερό κατευθύνεται πρὸς τὴν Ἀκρόπολη ἀκολουθώντας ἰσοῦμεῖς τοῦ ἐδάφους. Ἀπὸ τὴν ὕδατογέφυρα αὔξονται τὰ τέσσερα βάρθρα τῆς, τετραγωνικῆς διατομῆς καὶ διαστάσεων 2,50 X 2,50 μ. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ βάρθρα ἔχει ὕψος γύρω στὰ δέκα μέτρα. Ἡ τοιχοποιεῖα εἶναι λιθοδομὴ μὲ ἀσβεστοκονίαμα. Ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ δὲν αὔξεται τίποτε, μόνον ἔχνη ἀπὸ τῆς γεννέσεις τῶν τόξων ἀπὸ λαξευτὴ πέτρα. Πτερύγια αὔξονται στὸ ἕνα βάρθρο. Πρέπει νὰ λείπει ἕνα μεσαῖο βάρθρο πού ἔσως ταυτίζεται μὲ τὸ κομμάτι πού εἶναι μετακινημένο στὸ μέσο τοῦ ρείματος. Ἡ ὕδατογέφυρα φέρει δύο ἐπ'ἀλλήλους κιβωτιόσχημους ἀγωγούς φραγμένους ἀπὸ πουρτί.

Ἀπὸ τοὺς 8 νερόμυλους ποικίλλων ἐποχῶν οἱ τρεῖς καὶ ὁ ληνὸς μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν τὸ ἀργότερο στὰ Βυζαντινὰ χρόνια. Στὴν τοιχοδομίᾳ τους διακρίνουμε τὸ πλινθοπερικλίστο σύστημα μὲ ὀριζόντια τοποθετημένα κομμάτια πλίνθων στοὺς κατακόρυφους ἀρμούς. Στὸν ἕνα ἀπὸ αὐτοὺς στὴν ὀλῆ ὑπάρχει κεραμοπλαστικὸ μὲ σταυρὸ καὶ τὰ ἀρχικά - Χ. Φ. Π. (Φῶς Χριστοῦ Φαίνει Πῆσι) στῆς 4 γωνίες, ἐνῶ στὴν τοιχοποιεῖα εἶναι ἐνωματωμένος σὲ δεύτερη χρῆση μονολιθικός κιονόσχος. Στὸν δεῦτερο νερόμυλο διακρίνουμε στὸ μεσοδιάστημα μεταξὺ τῶν δύο νευρώσεων τόξο μὲ πλίνθους καὶ κεραμοπλαστικὸ σταυρὸ στὸ τύμπανο. Ὁ τρίτος νερόμυλος λόγω θέσης καὶ λειτουργίας πρέπει νὰ εἶναι παλαιότερος ἀπὸ τοὺς προηγούμενους.

Ἡ παρουσία σταυροῦ στῆς ὀλῆ τῶν νερόμυλων πιθανολογεῖ μοναστικὴ ἰδιοκτησία στὴν περιοχὴ. Ἀνασκαφικὲς ἔρευνες πιθανόν νὰ δώσουν ἐπιγραφές ἢ χρονολόγηση.

Σ.Ν.ΣΤΕΦΑΝΟΥ

ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΗΣ Ι.Μ.ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΓ.ΟΡΟΥΣ - ΝΕΩΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ.

Οι γνωστές από γραπτές πηγές βασικές οικοδομικές φάσεις της Ι.Μ., που διαμόρφωσαν σταδιακά τα σημερινά της όρια, ταξινομούνται χρονολογικά ως εξής :

- 1.) 1356-1362 ίδρυση πύργου από τον Όσιο Διονύσιο. 2.) 1377-78 ήδη υπάρχει συγκροτημένος περίβολος με ναό, κελλιά, τράπεζα, υδροδότηση από τον Όσιο Διονύσιο. Οι εργασίες συνεχίζονται έως μέχρι το 1420. 3.) Γύρω στις αρχές του 16ου αι. εκτεταμένες οικοδομικές εργασίες χρηματοδοτούνται από τον Πατριάρχη Κων/πόλεως Νήφωνα Β' (1486-88, 1495-98, 1502). 4.) Στο α' μισό του 16ου αι.: ανακατασκευή του πύργου, του ναού, επέκταση τράπεζας και ανατολικής κόρδας από τους ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας Νεάγκοι Μπασαράμπ, Πέτρο Ράρες, Αλέξανδρο Δεπουσνεάνου και Ρωζάνδρα. 5.) Στο 17ο αι.: κατασκευή του δοχείου από τους αδελφούς Δάζαρο και Μπότο.

Έχουν εντοπιστεί από τον κ. Πλ. Θεοχαρίδη (Μακεδονικά, τόμος 22 -1982, σ.444 ως 469) τα όρια του κτιρίου στα ΝΔ της Ι.Μ., του οποίου η κατασκευή αποδίδεται στον Αλέξ. Δεπουσνεάνου και την Ρωζάνδρα και χρονολογείται μεταξύ 1552 και 1568. Κατά τον ίδιο πιθανολογείται, ότι τμήμα της νότιας όψης της Ι.Μ., που κάλυψε η επέκταση των Αλ. Δεπουσνεάνου- Ρωζάνδρας, ανήκει στις επεκτάσεις του Πατριάρχη Νήφωνα.

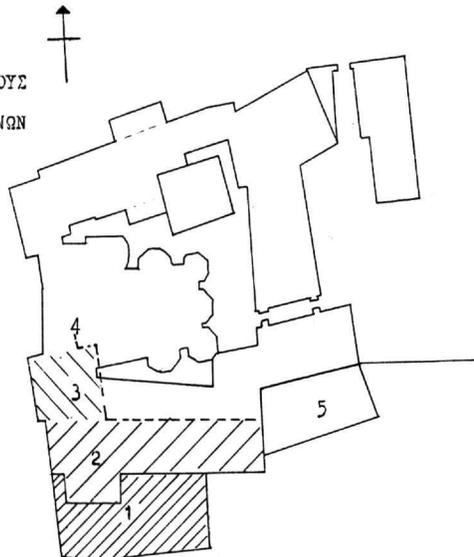
Μετά από έρευνα που διεξήγαγα σε υπηρεσιακά πλαίσια, εντόπισα ξηνη φωτιάς στους δύο ανώτατους ορόφους του αποδιδόμενου στον Νήφωνα τμήματος, στην δυτική όψη της Ι.Μ., κοντά στο όριό του με την τελευταία προσθήκη στα ΝΔ (Δεπουσνεάνου). Τα ξηνη αυτά πρέπει να σχετίζονται με την πυρκαϊά του 1535(δεδομένου ότι μεταγενέστερη δεν αναφέρεται), αν λάβουμε υπόψη και τις πολλαπλές και ποικίλες επισκευές στους εξωτερικούς τοίχους των ορόφων αυτών. Παράλληλα, εντόπισα, μεταξύ του βόρειου άκρου του τμήματος της δυτικής όψης, που αποδίδεται στον Νήφωνα, και του εγγάρσιου τοίχου της προεξοχής του περιβόλου στο σημείο αυτό, αρμό κατακόρυφο, σε όλο το ύψος της κατασκευής. Ο αρμός αντιστοιχεί στην νοητή προέκταση του βόρειου τοίχου του βόρειου τμήματος της τράπεζας και αποτελεί το όριο μεταξύ της αποδιδόμενης στον Νήφωνα φάσης και κάποιας παλαιότερης. Μέχρι σήμερα ως παλαιότερη είναι γνωστή η β' φάση κατασκευής της Ι.Μ. από τον Όσιο Διονύσιο. Είναι λοιπόν εβλόγο να χρονολογηθεί στις αρχές του 16ου αι. (1495 - 1502) η κατασκευή του κτιρίου που

περιλαμβάνει τον προμαχώνα στο δυτικό τμήμα του και αντιστοιχεί στο βόρειο τμήμα της τράπεζας κατά το ανατολικό του, αποδίδοντας το έργο στον Πατριάρχη Νήφωνι (μιά και άλλο δεν αναφέρεται, σε τέτοια κλίμακα, πριν το 1535). Έτσι το προς τα βόρεια του πυργοειδές κτίριο της δυτικής όψης προκύπτει παλαιότερο και είναι ενδεχόμενο η κατασκευή του να ανάγεται στην β' φάση του Οσίου Διονυσίου (1376-78 μέχρι πιθανότατα το 1420). Η άποψη αυτή έρχεται να ενισχυθεί από τον εντοπισμό, στο εσωτερικό της Ι.Μ. στην τρίτη στάθμη κάτω απ' αυτήν της αυλής και σε θέσεις που αντιστοιχούν περίπου στο μέσον του νότιου μισού του ανατολικού τοίχου του εξωνάρθηκα του Καθολικού και περίπου στην ΒΔ γωνία του βόρειου τμήματος της Τράπεζας, κατακόρυφον αρμών επαφής, που διαχωρίζουν και τις δύο πιο πάνω φάσεις (Νήφωνα και β' Οσ. Διονυσίου) από κάποια παλαιότερή τους, ενδεχόμενα τον αρχικό πυρήνα της Ι.Μ.. Η επέκταση των ερευνών και σε άλλες θέσεις, που σκοπεύω να πραγματοποιήσω σε συνδυασμό με την διαστάθρωση και σύγκριση υπάρχοντων στοιχείων και πηγών, θα διαλευκάνουν περισσότερο τον εντοπισμό του αρχικού πυρήνα, καθώς και άλλων οικοδομικών φάσεων της Ι.Μ. Διονυσίου.

ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ Ι.Μ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΑΓ. ΟΡΟΥΣ
ΜΕ ΕΝΔΕΙΞΗ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΠΙΘΑΝΩΝ

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

1. Αλέξανδρος Δεπουσινένου και Ρωσάνορα. (1552-1568)
2. Πατριάρχης Κων/πόλεως Νήφων Β' (1495-1502)
3. Ενδεχόμενη β' φάση Οσίου Διονυσίου (1376-78 ως 1420)
4. Πιθανό όριο αρχικού πυρήνα.
5. Μέχρι 1636.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΜΜ. ΤΑΒΛΑΚΗΣ

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΒΑΡΒΑΡΑΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Τον Απρίλιο του 1982 κατά την διάνοιξη δασικού δρόμου στην Κοινότητα Βαρβάρας της Επαρχίας Αρναίας Χαλκιδικής, επισημάνθηκε παλαιοχριστιανικός τάφος στη θέση "Μπακάλικο". Ο καθαρισμός του τάφου, ο οποίος ας σημειωθεί βρίσκεται σε υψόμετρο περισσότερο από 600μ., έδωσε ευρήματα τα οποία συμβάλλουν στη γνώση του παρελθόντος της περιοχής.

Η θέση του τάφου σε επικλινές έδαφος συνετέλεσε ώστε το κτίσμα να εμφανίζεται από την μια πλευρά υπόγειο και από την άλλη κατά το ήμισυ υπέργειο. Αποτελείται από ένα υπόγειο κτιστό καμαροσκέπαστο θάλαμο, εσωτερικών διαστάσεων 3,10Χ2,05Χ2 μ., με την είσοδο στην δυτική στενή πλευρά. Για οικοδομικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ντόπια ακατέργαστη πέτρα και ασβεστοκονίαμα. Εσωτερικά σώθηκαν τμήματα επιχρίσματος χωρίς ίχνη ζωγραφικής η οποία δεν αποκλείεται να υπήρχε αλλά καταστράφηκε από την υψηλή υγρασία. Εξωτερικά το τμήμα της Δ. στενής πλευράς, που βρίσκεται πάνω από το έδαφος, σχηματίζει ένα είδος προθαλάμου με την προέκταση των μακρών πλευρών. Ο προθάλαμος αυτός ήταν στεγασμένος με κεραμιδοσκεπή και η προσπέλαση από τον προθάλαμο γίνεται στο εσωτερικό του τάφου, με ένα φρεάτιο διαστάσεων 0,90Χ0,60 και βάθος 0,80μ το οποίο ανοίγεται ακριβώς μπροστά στην είσοδο του τάφου. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε κλίνες οι οποίες σχηματίζουν ένα Π αφήνοντας στη μέση ένα στενό διάδρομο για τη διευκόλυνση της μεταφοράς και εναπόθεσης των νεκρών. Οι κλίνες αποτελούνται από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες οι οποίες στηρίζονται σε κτιστά τοιχώρια ύψους περίπου 0,35μ. Η περισυλλογή των υγρών και η απομάκρυνσή τους γίνεται με την κατάλληλη διαμόρφωση του δαπέδου στο εσωτερικό και τη βοήθεια κτιστού αγωγού, ο οποίος αρχίζει κάτω από την είσοδο και περνώντας κάτω από το δάπεδο του φρεατίου της εισόδου προχωρεί προς τον κατήφορο.

Τα κυριότερα κινητά ευρήματα του τάφου είναι πήλινα λυχνάρια, σκουλαρίκια ασήμνια και χάλκινα, και θραύσματα αγγείων. Τα ευρήματα χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 6ου μ.Χ. αιώνα.

Έξω από τον προθάλαμο επισημάνθηκαν δύο λακκοειδείς ταφές, ενώ διακρίνονται τα ίχνη και άλλων υπογείων τάφων οι οποίοι όμως δεν ανασκάφηκαν.

Με την ευκαιρία καθαρισμού του τάφου ασχοληθήκαμε και με την γενικότερη έρευνα της περιοχής Βαρβάρας και εντοπίσαμε τους εξής αρχαιολογικούς χώρους:

1. Στη θέση Γιάζος, όπου κατά την παράδοση υπήρχε ναός του αγίου Μάρκου, επισημάνθηκαν τα ερείπια ομάδος τριών παλαιοχριστιανικών βασιλικών που οι εξωτερικοί

τοιχοί των σώζονται σε αρκετό ύψος. Είναι κοντά η μια με την άλλη και υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, κίονες, αμφικιόνια, κ.λ.π. Ανάμεσά τους εντοπίστηκε επίκρανο αμφικιονίου πάνω στο οποίο είναι χαραγμένη η επιγραφή: ΧΡΗ[С]ΤΕ ΒΟ[Η]ΘΗ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ / ΜΑΡΤΥΡΙΟΥ / ΚΑΙ ΜΝΗ + ΗΝΗ. Το επίκρανο φέρει για διακόσμηση ανάγλυφους σταυρούς στις δυο στενές πλευρές και η επιγραφή έχει γραφεί στην μία μακρούα πλευρά όταν χρησιμοποιήθηκε για δεύτερη φορά. Η διακόσμηση του επικράνου χρονολογείται στον 6ο μ.Χ. αιώνα.

2. Στη θέση Καψούλι επισημάνθηκε νεκροταφείο, παλαιοχριστιανικών πιθανότατα χρόνων. Διακρίναμε ένα τάφο ανοιγμένο από τους αρχαιοκαπήλους, ο οποίος είναι καμαροσκέπαστος με δύο θαλάμους.

3. Στη θέση Άνω Ρέτσανη επισημάνθηκαν τα ερείπια οικισμού παλαιοχριστιανικών - βυζαντινών πιθανότατα χρόνων. Επίσης επισημάνθηκαν δυο καμαροσκέπαστοι, ημιυπόγειοι σήμερα, τάφοι ανάλογης μορφής με αυτόν που ανασκάφηκε στη θέση "Μπακάλικο" της ίδιας Κοινότητας. Από την θέση του οικισμού διακρίνονται από τη μια οι λήμνες της Βόλβης, από την άλλη η θάλασσα της Ολυμπιάδας, η Βαρβάρα και όλοι οι αρχαιολογικοί χώροι που αναφέρθηκαν ήδη.

4. Στη θέση Ζέρονοβο σώζεται τείχος περιμετρικό μήκους εκατοντάδων μέτρων και πάχους περίπου 1,50μ. Το "Κάστρο", όπως το αποκαλούν οι ντόπιοι είναι κτισμένο με αργολιθοδομή και σποραδική χρήση κεραμιδιών.

5. Στη θέση Ντρεβενίκος είχε επισημανθεί παλιότερα (1977) καμαροσκέπαστος παλαιοχριστιανικός τάφος, ερείπια οικισμού, και ακόμη το οχυρωματικό κάστρο του λόφου του Ντρεβενίκου, το οποίο οι ντόπιοι το ονομάζουν της "Οουργιάς".

Η παρουσία των αρχαίων αυτών λειψάνων στην περιοχή της κοινότητας της Βαρβάρας θέτει το πρόβλημα του πότε έγινε η εγκατάσταση στην ορεινή αυτή περιοχή της Χαλκιδικής, η οποία φαίνεται να ανθούσε κατά την εποχή του 6ου μ.Χ αιώνα. Ανάλογες εγκαταστάσεις επισημάνθηκαν επίσης και στην περιοχή του Παλαιοχωρίου και της Μεγάλης Παναγίας στη βόρεια Χαλκιδική.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΑΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ:
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ

- I. Για τή μεταβυζαντινή τέχνη καίριο είναι τό έρώτημα, πώς και γιατί έκδηλώθηκε διαφροποίηση στήν έκκλησιαστική τέχνη τής βενετοκρατούμενης 'Ελλάδας άφενός και τής τουρκοκρατούμενης άφετέρου. 'Ορισμένα φαινόμενα έχουν πρό πολλού έπισημανθεί, όπως λ.χ. ή άκοπώτερη διεύδυση καλλιτεχνικών τρόπων τής Δύσης στή νησιωτική 'Ελλάδα άπ'ό,τι στήν ήπειρωτική, ή έρμηνεία τους όμως τίς περισσότερες φορές έέν ξεπερνά τά όρια του άυτοσχεδιασμού ή τής εικότολογίας.
- I.I. Τά αίτια του παραπάνω φαινομένου θά πρέπει ν'άναζητηθούν κυρίως στήν έλλειψη σωστής μεθόδου, στή χρήση όρων μή σαφώς προσδιορισμένων (πρβλ. τά περί "καλαισθησίας", "λαϊκού στυλ", "καλλιτεχνικής παρακμής" κ.τ.ό.), τέλος στή συχνά άκριτη υίοθέτηση των είκασιών των "επαϊόντων". Οί λίγες, λαμπρές έξαιρέσεις κάνουν άπλώς αίσθητότερο τό ύπάρχον κενό. Είναι συνεπώς άυτονόητο, ότι μιá δυναμική προώθηση τής σπουδής τής μεταβυζαντινής τέχνης προϋποθέτει μερική ή όλική άναθεώρηση του σημερινού status quo τής 'Ιστορίας τής Τέχνης στόν τόπο μας, όπου κυριαρχεί ή περιγραφική εικόνογραφία, ή συσσώρευση μορφολογικών παραλλήλων, ή άγνοια τής νεώτερης βιβλιογραφίας, ή παραθεώρηση τής λατρείας, ή έλλειψη στοιχειώδους εικόνολογικού σχολιασμού κλπ. Τοϋτο έπισημάναμε και παλιότερα στόν ίδιο χώρο (βλ. Δεύτερο Συμπόσιο ΧΑΕ, 'Αθήνα 1982, σελ. 96-97).
2. Θά άναφερθούμε δειγματοληπτικά σ'ένα κλασικό παράδειγμα. Είναι γνωστό, ότι ή τοιχογραφία άρχισε νά ύποχωρεί βαθμιαία στή νησιωτική 'Ελλάδα ήδη άπό τό β'μίσό του 15ου αιώνα, εξακολούθησε όμως ν'άκμάζει στήν ήπειρωτική έως και τόν 19ο αιώνα (έξαίρεση έδω είναι τά μεγάλα άστικά κέντρα άπό τήν έποχή του Διαφωτισμού κι έξής). 'Υπάρχει λοιπόν έδω μιá σαφής αντίθεση μεταξύ των δύο διαφορετικών πολιτιστικών ζωνών, ένω άλλου σημειώνεται σχετική παραλληλία, όπως λ.χ. στή χρήση τής φορητής εικόνας.
- 2.I. Για τήν έξήγηση του φαινομένου τής ύποχώρησης τής τοιχογραφίας έχουν προταθεί ποικίλες θεωρίες, άπό έρασιτέχνες και ειδικούς. "Άλλες παρουσιάζουν τό μειονέκτημα τής ύπεραπλούστευσης

πού φτάνει στην άπλοϊκότητα, άλλες χωλαίνουν γιατί είναι άτελεῖς ἢ ἀντιφατικές. Στην οὐσία τίθεται ἐμπρός μας ἕνα ἀνοιχτό πρόβλημα. Για νά δοθεῖ σέ τοῦτο ἱκανοποιητική ἀπάντηση, εἶναι ἀναγκαῖο νά ἐξεταστεῖ τό συνολικό πολιτιστικό πλαίσιο ὅπου σημειώθηκε τό φαινόμενο, νά διερευνηθοῦν δηλαδή οἱ κοινωνιολογικές συνιστώσες πού δροῦν πίσω του. Σκοπός τῆς ἀνακοίνωσής μας εἶναι νά ἐκθέσουμε συνοπτικά τή θέση μας, ὅπως τήν ἀναλύσαμε διεξοδικώτερα ἄλλοῦ (βλ. βιβλιογραφία).

3. Μέ τόν ἐρμηνευτικό τρόπο πού διαγράφεται ἐδῶ, πιστεύουμε ὅτι εἶναι δυνατόν νά ὀριοθετηθοῦν σαφέστερα τά πολιτιστικά καί καλλιτεχνικά πλαίσια τῆς κάθε περιοχῆς. Προβάλλεται δηλαδή τό αἴτημα, νά ἐξετάζουμε τή μεταβυζαντινὴ τέχνη ὡς ἀναπόσπαστο τμῆμα ἑνός ἐνιαίου πολιτισμοῦ. Ἔτσι θ' ἀποφύγουμε τοὺς ἀπλουστευτικούς αἰσθητισμοὺς, δηλαδή τήν παραπλανητική καί ἄγνοη ἐπίδειξη ψευδολογιότητας καί ψευδοευσαισθησίας, κατὰ τή σωστή κρίση τοῦ Σεφέρη.

4. **Β ι β λ ι ο γ ρ α φ ί α**

Τά πορίσματα τῆς ἀνακοίνωσής μας βασίζονται στην ὑπό ἐκτύπωση διατριβή μας καί σέ σχετική πρόδρομη ἀνακοίνωση· βλ. ἐιδικώτερα:

- Demetrios D. Triantaphyllopoulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den übrigen Ionischen Inseln, Untersuchungen zur Konfrontation der ostkirchlichen mit der abendländischen Kunst*, 15.-18. Jahrhundert, München 1984, κεφάλαια 1.5.1. καί 1.5.2. (γιά τά προβλήματα καί τή σημερινή κατάσταση τῆς ἔρευνας τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης στην Ἑλλάδα) καί κεφ. 4.4.4. (γιά τό πρόβλημα τῆς ὑποχώρησης τῆς τοιχογραφίας).

- Ὁ Ἰδιος, Προβλήματα καί προοπτικές γιά ἕνα σύνταγμα τῶν τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Ἑπτανήσου, Δελτίον τῆς Ἰονίου Ἀκαδημίας, τόμος Β' (ὑπό ἐκτύπωση).

ΕΥΘΥΜΙΟΥ Ν. ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ
ΣΤΗ ΒΕΡΟΙΑ

Στα τελευταία χρόνια ύστερα από προσωπικές έρευνες είχα την ευκαιρία να εντοπίσω σε ναούς της Βεροίας άγνωστες τοιχογραφίες του 14ου αιώνα, που χρονικά κλιμακώνονται στο δεύτερο και στο τρίτο τέταρτο του αιώνα. Από τα σύνολα αυτά στη ανακοίνωσή μου θα περιοριστώ να παρουσιάσω τις τοιχογραφίες του ναού της Αγ. Παρασκευής.

Ο ναός της Αγ. Παρασκευής, στην κατάσταση που σώζεται σήμερα, έχει τη μορφή "δίκλιτης" ξυλόστεγης βασιλικής με νάρθηκα και τρίπλευρη αφίδα, γενικών διαστάσεων 15Χ10μ. Ο τύπος αυτός του ναού, όπως συμβαίνει με όλους σχεδόν τους ναούς της Βεροίας, που έχουν ανάλογο τύπο (π.χ. ναός Αγ. Άννας), είναι αποτέλεσμα επεμβάσεων και επισκευών στο μνημείο στο διάστημα έξι αιώνων, πάνω σε αρχικό αρχιτεκτονικό τύπο τρίκλιτης βυζαντινής βασιλικής, που χτίστηκε στο χώρο κτηρίου υστερορωμαϊκών χρόνων, αγνώστου χρήσεως. Ειδικότερα το πλάγιο, βόρειο κλίτος του σημερινού ναού αποτελεί μεταγενέστερη επέκταση προς βορρά ενός μονόχωρου, σε δεύτερη φάση, βυζαντινού ναού, από τον οποίο στον 17ο αιώνα κατεδαφίστηκε μέρος του βορ. τοίχου για την κατασκευή ενός διβήλου ανοίγματος επικοινωνίας. Από το μονόχωρο αυτό ναό, που χρονικά τοποθετείται στον 14ο αιώνα διατηρήθηκε, εκτός από τμήμα του βορ. τοίχου και ο δυτικός τοίχος, ανάμεσα στο ναό και στο νάρθηκα.

Στο εσωτερικό του ναού σώζονται τοιχογραφίες στον ανατολικό τοίχο του Ιερού, στις δύο όψεις του δυτικού τοίχου, ενώ στη νότια όψη του βορ. τοίχου του ναού και στους τοίχους του βορ. κλίτους οι τοιχογραφίες σώζονται αποσπασματικά.

Από τις τοιχογραφίες αυτές το παλιότερο στρώμα περιορίζεται στη νότια όψη του βορ. τοίχου και στην ανατολ. όψη του δυτ. τοίχου του κυρίου ναού, κάτω από νεότερο στρώμα ζωγραφικής, το οποίο από επιγραφή, που σώζεται πάνω από το υπέρθυρο, χρονολογείται στα 1683. Στην ίδια περίοδο εντάσσονται και οι τοιχογραφίες του βορ. κλίτους, όπου η εικονογράφηση του ναού περιορίστηκε στην κατώτατη ζώνη. Στον ίδιο αιώνα, αλλά στο πρώτο μισό μπορούν να χρονολογηθούν οι τοιχογραφίες του Ιερού. Αντίθετα οι τοιχογραφίες του νάρθηκα με την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, που παρουσιάζει σοβαρές απολεπίσεις της ζωγραφικής, που προκλήθηκαν από πυρκαϊά, με βάση τεχνολογικά δεδομένα χρονολογούνται με πιθανότητα στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Στο στρώμα αυτό ζωγραφικής του νάρθηκα προστέθηκε στις αρχές του 16ου για λειτουργικούς λόγους η παράσταση της Βαπτίσεως.

Από το ζωγραφικό διάκοσμο του μονόκλιτου βυζαντινού ναού και μετά από εργασίες

αποτελιχίσεως, στο βορ. τοίχο του κυρίως ναού, του στρώματος της ζωγραφικής του 1683, ήλθαν στο φως εξαιρετικής ποιότητας τοιχογραφίες, οι οποίες διατάσσονται, σύμφωνα με το καθιερωμένο σύστημα, σε τρεις ζώνες. Στην πρώτη ζώνη εικονίζονται ολόσωμοι Άγιοι (Ιωάννης ο Πρόδρομος, Αχιλλεϊος, Σπυρίδων, Ερμογένης), στη δεύτερη Άγιοι σε προτομή μέσα σε μετάλλιο (Προφ. Ηλίας, Αντύπας, Γρηγόριος ο Ακραγαντίνος, Γρηγόριος ο μεγάλης Αρμενίας, Σύλβεστρος - πάπας Ρώμης και ο Αβέρκιος), ενώ στην τρίτη ζώνη, απλώνονται οι σκηνές του δωδεκαόρτου, από τις οποίες έχουν σωθεί - όχι σε καλή κατάσταση - η παράσταση του Λίθου και του Επιταφίου Θρήνου.

Τόσο η διάταξη των τοιχογραφιών, όσο και η εικονογραφία των σκηνών και των μεμονωμένων προσώπων ακολουθεί τύπους καθιερωμένους στη ζωγραφική της Μακεδονίας στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Το ίδιο ισχύει και όσον αφορά τους εικονιστικούς τύπους, που υιοθετούνται στη ζωγραφική της Αγ. Παρασκευής, οι οποίοι είναι "κοινοί τόποι" στη ζωγραφική της περιόδου αυτής.

Η ζωγραφική του καλλιτέχνη, που εργάστηκε στις τοιχογραφίες της Αγ. Παρασκευής, διακρίνεται από κλασικισμό στο γενικότερο ύφος, αλλά και εμμονή σε τρόπους, που την συνδέει με την τέχνη του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, όπως αυτή έχει αποκρυσταλλωθεί σε μνημεία της Θεσσαλονίκης (Αγ. Αικατερίνη, Αγ. Νικόλαος Ορφανός, Αγ. Απόστολοι) του Αγ. Όρους (Καθολικό μονής Χελανδαρίου), της Βεροίας (Παλ. Μητρόπολη, Χριστός, Αγ. Βλάσιος) κ.ά., που αντανακλούν βέβαια τάσεις της τέχνης της πρωτεύουσας. Ειδικότερα μάλιστα υφολογικά, τυπολογικά στοιχεία, αλλά και τεχνικές λεπτομέρειες, κοινά με τις τοιχογραφίες της DECANI, εντάσσουν τη ζωγραφική της Αγ. Παρασκευής σε προχωρημένο στάδιο του καλλιτεχνικού αυτού ρεύματος, που μπορεί, να τοποθετηθεί στα μέσα του 14ου αιώνα, παρά στο τρίτο τέταρτο του ίδιου αιώνα.-

ANNA ΤΣΙΤΟΥΡΙΔΟΥ

"ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΣΤΗΝ ΕΝΤΟΙΧΙΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 7ου ΑΙ. ΕΩΣ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 13ου".

Στην ανακοίνωση αυτή εκτίθεται με συντομία η εργασία της ομιλήτριας που αφορά στη συλλογή και επεξεργασία γραπτών επιγραφών με ονόματα - ανθρωπωνύμια και τοπωνύμια - και που απαντούν σε Βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας από τη λήξη της παλαιοχριστιανικής περιόδου μέχρι την αρχή της υστεροβυζαντινής. Η εργασία αυτή γίνεται μέσα στα πλαίσια ειδικού ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου του Münster, και μαζί με τις ανάλογες επιγραφές της Αλβανίας, Γιουγκοσλαβίας και Βουλγαρίας - η επεξεργασία των οποίων έχει ανατεθεί στον καθηγητή V.J.Djurić - θα καταλάβει το Beiheft No 3 του Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa.

Η ανακοίνωση χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο α' μέρος δίνονται ορισμένα γενικά στοιχεία για το ερευνητικό πρόγραμμα, τους στόχους του και τις προοπτικές του, και στο β' μέρος συζητούνται ορισμένες επιγραφές που κατά την άποψη της ομιλήτριας παρουσιάζουν ενδιαφέρον για τα πραγματολογικά τους στοιχεία και για την προβληματική τους.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΙΛΟΘΕΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ
 ΝΑΥΑΓΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΛΟΙΟΥ ΜΕ ΦΟΡΤΙΟ ΚΕΡΑΜΕΙΚΩΝ
 ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ

Το 1979 εντοπίστηκε τυχαία στις ΝΑ ακτές του Καστελλορίζου στον κόλπο Αφρός, ναυάγιο βυζαντινού πλοίου με φορτίο κεραμεικών. Μέχρι σήμερα δεν έχει γίνει συστηματική υποβρύχια έρευνα και όλα τα ευρήματα που γνωρίζουμε, μόνο πινάκια, έχουν ανελκυσθή παράνομα. Μετά από σχετικές ενέργειες κατασχέθηκαν και εφυλάσσοντο στο Μουσείο Καστελλορίζου, που στεγαζόταν στο Μουσουλμανικό τέμενος του νησιού, 92 ^{τέτοια} πινάκια. Με την έναρξη των εργασιών για την μεταστέγαση του Μουσείου σε νέο κτίριο, το λεγόμενο "Κονάκι" το καλοκαίρι του 1984 έγινε συστηματική ^{καταγραφή} και συντήρησή τους. Σήμερα τα μισά περίπου είναι εκτεθειμένα στην αίθουσα των βυζαντινών αρχαιοτήτων του νέου Μουσείου.

Το Καστελλορίζο ή Μεγίστη, όπως είναι η αρχαία ονομασία του νησιού, πολύ κοντά στις μικρασιατικές ακτές, είναι ένας γυμνός βράχος, που δεν διαθέτει παρά μόνο ένα ~~ξαιρητικά~~ ασφαλές φυσικό λιμάνι, πλεονέκτημα όμως ικανό να του προσδώσει ιδιαίτερα μεγάλη σπουδαιότητα για τη ναυσιπλοΐα, σε συνάρτηση και με την καίρια γεωγραφική του θέση στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου. Ευρισκόμενο στον θαλάσσιο δρόμο Μ. Ανατολής-Κύπρου-Ρόδου-Αιγαίου και στο μέσο περίπου της διαδρομής Κύπρου-Ρόδου αποτελούσε για τις δυνατότητες της ναυτιλίας των χρόνων αυτών, αλλά και μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, φυσικό ενδιάμεσο σταθμό.

Γνωρίζουμε ότι το βυζαντινό πλοίο του Καστελλορίζου μετέφερε φορτίο πινακίων, δεν γνωρίζουμε όμως ούτε κατά προσέγγιση τον ακριβή αριθμό τους ούτε αν μετέφερε και άλλα είδη κεραμεικής. Μας είναι άγνωστο και το λιμάνι που φορτώθηκαν και ο τελικός τους προορισμός. Πάντως το ότι ναύγησε στις ακτές του Καστελλορίζου, στο θαλάσσιο δρόμο Κύπρου-Ρόδου είναι ένα θετικό γεγονός για να μπορέσουμε αργότερα με ανασκαφικά δεδομένα να εντοπίσουμε τον τόπο παραγωγής τους. Τα πινάκια του Καστελλορίζου, σε έναν αξιοσημείωτο μεγάλο αριθμό, προερχόμενα όλα από μία συγκεκριμένη πηγή, και για τα οποία ο χρόνος που μεσολάβησε από τη μέρα της παραγωγής μέχρι τη στιγμή που ναύγησε το πλοίο, δεν θα ήταν μεγάλος, μας δίνουν θετικά στοιχεία για να συστηματοποιήσουμε τις γνώσεις μας πάνω σ' αυτή την κατηγορία των βυζαντινών κεραμικών, δείγματα της οποίας έχουμε τελευταία από αρκετές άλλες περιοχές με πολύ ασαφή και μυστηριώδη την προέλευση.

Παρόμοια πινάκια έχουν βρεθεί στην περιοχή της Δωδεκανήσου: 3 μέσα στο λιμάνι του Καστελλορίζου, 7 φυλάσσονται στο Μουσείο Σύμης, 1 στο Μουσείο Καλύμνου και μερικά έχουν εντοπισθεί σε Μουσεία της Μικράς Ασίας. Ένα Πανομοίωτυπο βρίσκεται στις Βρυξέλλες και άλλα 13 στο Βυζαντινό Μουσείο των Αθηνών.

Τα πινάκια του Καστελλορίζου είναι όμοια μεταξύ τους ως προς το σχήμα και έχουν όλα περίπου τις ίδιες διαστάσεις (διαμ.χειλ.0,27 μ.περίπου, ύψος 0,9 περ. και διαμ.βασ.0,11 περ.). Φέρουν κίτρινο-πράσινη εφούλωση και σώζονται τα περισσότερα ακέραια και σε πολύ καλή κατάσταση.

Με τη διακόσμηση που φέρουν στο εσωτερικό τους μπορούμε να τα χωρίσουμε σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

A) 49 - έχουν μόνο εφούλωση που δημιουργεί κάποια διακοσμητική διάθεση με τις αποχρώσεις της.

B) 36 - εγχάρακτα (πουλιά, ψάρια, κ.α.).

Γ) 7 - έχουν γραπτή διακόσμηση.

Χρονολόγηση: Αρχές 13ου αιώνα .-

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Γ. ΦΟΥΝΤΑΣ

Η ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΦΑΣΗΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΑΤΟΥ.

Με την ανάθεση απ' το ΚΕ.Δ.Α.Κ της τεκμηρίωσης και προκαταρκτικής έρευνας στο Πρωτάτο, σαν πρώτο στάδιο για να γίνουν αναστηλωτικές εργασίες, προέκυψαν στοιχεία που επαναθέτουν το πρόβλημα του αρχικού τύπου του ναού.

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά ο Άγιος Αθανάσιος δεν "διεσκεύασε" προϋπάρχουσα τρίκλιτη βασιλική αλλά οικοδόμησε εκ βάθρων ναό σε τύπο μεταβατικό σταυροειδή εγγεγραμμένο με ξύλινη στέγη.

Η οικοδόμηση (μεγαλύτερου) ναού "παραδίδεται" ήδη στα δυό συναξάρια του Αγίου (σχετικά βλέπε βίους Α και Β στην κριτική έκδοση του Nozet) και στοιχειοθετείται τυπολογικά με δομικές παρατηρήσεις:

1. Στοιχεία στη χάραξη της κάτοψης (παραβολή με κάτοψη Atik Mustafa Pasa τζαμί)
2. Η υποτιθέμενη προσθήκη εγκάρσιων "παραστάδων" και τόξων για την διαμόρφωση εγκάρσιου κλίτους και η ταυτόχρονη αναδιάταξη της θέσης των παραθύρων ώστε να ομαδοποιούνται τριμερώς στις όψεις και να εντάσσονται σ υ μ μ ε τ ρ ι κ ά στους τοίχους των αντίστοιχων εσωτερικών χώρων, θα σήμαινε στην πράξη καθαίρεση του κτιρίου ως την ποδιά της κάτω σειράς παραθύρων.
3. Μολονότι η εκ των υστέρων δόμηση των στενών "παραστάδων" είναι κατασκευαστικά δυσχερέστατη και παρά την καθίζηση του κτιρίου η συνοχή είναι απόλυτη και στις 8 σχετικές θέσεις. (Η τμηματική ρωγμή στο Διακονικό οφείλεται σε ανεξάρτητο λόγο)
4. Επισημάνση στους εγκάρσιους τοίχους της βόρειας κεραίας του σταυρού τμημάτων παραθύρων ομόλογων με εκείνα που βρίσκονται στη ζώνη των Προφητών : Ο σταυρός διαγραφόταν ήδη στην α' φάση υπερυψωμένος πάνω απ' τα γωνιακά διαμερίσματα.
5. Η γραφική αποκατάσταση από τον Ορλάνδο των τμημάτων του τέμπλου της Πρόθεσης και του Διακονικού, ποϋποθέτει απόδοση των "παραστάδων" στην αρχική φάση. Νέα στοιχεία.
6. Τα επιστεφόμενα με "αετώματα" μεσαία τμήματα των πλαγίων (Β και Ν) όψεων, διαρθρώνονταν πιθανώτατα στην αρχική φάση κα με τρίτη καθ' ύψος σειρά ανοιγμάτων.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΧΑΡΚΙΟΛΑΚΗΣ

ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΣΤΑΥΡΟΝΙΚΗΤΑ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ

5α. ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΚΑΙ ΒΟΡΕΙΑ ΠΤΕΡΥΓΑ

Στα πλαίσια της έρευνας της Αρχιτεκτονικής της μονής Σταυρονική-
τα, (βλ. και στις Περιλήψεις Ανακοινώσεων του Δεύτερου και Τρίτου
Συμπόσιου Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης της
ΧΑΕ), εξετάζουμε, αυτή την φορά, ορισμένα ιστορικά και κατασκευαστι-
κά ζητήματα της ανατολικής και βόρειας πτέρυγας του οικοδομικού συγ-
κροτήματος της μονής.

Η νεώτερη ιστορία της μονής (17ος-19ος αι.) μετά την ανακάλυψη
της (1540 - 1546), από τον πατριάρχη Ιερεμία του Α', είναι η ιστορία
ενός μικρού και φτωχού μοναστηριού, που, όπως τόσα άλλα κατά την επο-
χή εκείνη, αγωνίστηκε να επιβιώσει, υλικά και πνευματικά, μέσα στις
αντίξοες συνθήκες που επέβαλε η Τουρκοκρατία. Τον αγώνα αυτόν των
ταπεινών εκείνων μοναχών να περιφρουρήσουν την αρχιτεκτονική κληρο-
νομιά της μονής, να αποτρέψουν κινδύνους και να επανορθώσουν καταστρο-
φές, οφειλόμενες είτε σε σεισμούς και πυρκαγιές είτε στην φυσική φθορά
του χρόνου κλπ., μπορούμε να παρακολουθήσουμε στις κύριες φάσεις του
τόσο μέσα από το σωζόμενο αρχαιολογικό υλικό της εποχής όσο και από τις
επανελλημμένες ανακατασκευές, συμπληρώσεις και επισκευές του οικοδο-
μικού συγκροτήματος της μονής.

Στις πρώτες δεκαετίες του 17ου αι. οι μοναχοί της μονής, επικου-
ρούμενοι από αλλεπάλληλες ιδιωτικές δωρεές, συγκέντρωσαν τις προσπά-
θειες τους στην επανόρθωση των σοβαρών ζημιών των κτηρίων ύστερα από
την καταστροφική πυρκαγιά του 1607.

Σε όλο τον 18ο αι. η δραστηριότητα των μοναχών αναλώνεται στο
έργο της ανοικοδόμησης της μονής μετά την νέα καταστροφική πυρκαγιά
του 1741.

Στα 1841-42 κατασκευάστηκαν στην ανατολική πλευρά της μονής τα
τρία μεγάλα χαρακτηριστικά τοξωτά ποδαρικά, που προσκολλήθηκαν στο
παλιότερο συγκρότημα.

Στα 1864, 1874 και 1879 αλλεπάλληλες πυρκαγιές καταστρέφουν μέρος
της βόρειας και ανατολικής πτέρυγας της μονής που, με αυστηρές

οικονομίες, κατωρθώνει στα τέλη του αιώνα να τις αποκαταστήσει.

Τα στοιχεία που έχουν προκύψει μέχρι τώρα, από την διερεύνηση ιστορικών πηγών (έγγραφα αρχείων, παλιές απεικονίσεις, λοιπές μαρτυρίες κλπ.) και τις αποτυπώσεις κλπ. επιτόπου έρευνες, οδηγούν στις παρακάτω διαπιστώσεις σχετικά με το θέμα :

1. Η ύπαρξη χτιστώνπέτρινων φουρουσιών σε πολλά σημεία της εξωτερικής όψης της βόρειας πτέρυγας, υπολειμμάτων του τειχικού περιβόλου της αρχικής φάσης, επιτρέπει την χρονολόγηση των κατώτερων τμημάτων της τοιχοποιίας στην περίοδο 1540 - 46.

2. Τα τρία τοξωτά ποδαρικά της ανατολικής πτέρυγας αποσκοπούσαν στην σε πλάτος και σε ύψος επέκταση του μοναστηριακού συγκροτήματος και όχι, όπως θεωρήθηκε από ορισμένους μελετητές, στην αντιστήριξη του.

3. Η αρχική ανωδομή των ποδαρικών, μετά την καταστροφή της από τις αλληπάλληλες πυρκαγιές, ανακατασκευάστηκε στα 1883 με την προσθήκη και ενός επιπλέον ορόφου.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις συμβάλλουν όχι μόνο στην διευθέτηση ορισμένων ιστορικών και κατασκευαστικών ζητημάτων του οικοδομικού συγκροτήματος της μονής αλλά και στην ακριβή αιτιολόγηση των υφιστάμενων προβλημάτων ευστάθειας.

Η πραγματοποίηση της έρευνας αυτής στάθηκε δυνατή χάρη στην συμπαράσταση και την βοήθεια ολόκληρης της αδελφότητας της μονής Σταυρονικήτα.

Christopher Walter

Η ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕ ΤΟ ΔΡΑΚΟΝΤΑ

Είναι περίεργο ότι το εικονογραφικό θέμα του Αγίου Γεωργίου που σκοτώνει το δράκοντα, ένα θέμα με τόσο πλατειά διάδοση, δέν αποτέλεσε ποτέ αντικείμενο μιάς συστηματικής επιστημονικής μελέτης. Αντί γι' αυτό διάφοροι επιστήμονες έχουν διατυπώσει τις πιό απίθανες υποθέσεις γιά τη χρονολόγηση και την προέλευση του. Κάνουν συνήθως σύγκριση ανάμεσα στο εξειδικευμένο εικονογραφικό θέμα του **Drachenwunder** και το ευρύτερο και γενικότερο εικονογραφικό θέμα από το οποίο κατάγεται, δηλαδή το θέμα του θριάμβου εναντίον της ιδέας του κακού (που απεικονίζεται ως ένας εχθρός ή ως ένα απεχθές θηρίο).

Τα παλιότερα χρονολογήσιμα παραδείγματα του συσχετισμού του ευρύτερου και γενικότερου αυτού θέματος με τον Άγιο Γεώργιο αποδίδονται όλα στο χώρο της ανατολικής πατριής της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (Καππαδοκία, Αρμενία, Γεωργία). Σ' αυτά ο Άγιος Γεώργιος σκοτώνει ένα άνθρωπο (Αχδάμαρ, 915-941), που σε μεταγενέστερα γεωργιανά παραδείγματα ταυτίζεται με τον Αυτοκράτορα Διοκλητιανό. Σ' αυτή την εποχή ο στρατιωτικός άγιος που σκοτώνει ένα δράκοντα είναι πάντα ο Άγιος Θεόδωρος (βλ. το Βίο του αγίου, BHG 1762). Τα πρώτα παραδείγματα του Αγίου Γεωργίου που σκοτώνει το δράκοντα εμφανίζονται στην Καππαδοκία τον 11ο αιώνα (Αγία Βαρβάρα, **Soğanlı**, 1006/1021), πιθανώς εμπνευσμένα από την εικονογραφία του Αγίου Θεοδώρου.

Στη συγκεκριμένη σκηνή του **Drachenwunder** εισάγονται στοιχεία που υπάρχουν στα αντίστοιχα φιλολογικά κείμενα (ο βασιλιάς Σέλβιος που παρακολουθεί τον αγώνα από τις επάλξεις, η διασωθείσα πριγκίπισσα). Η παλιότερη χρονολογημένη απεικόνιση της σκηνής στη Γεωργία είναι στο **Pavnisi** (1158-1184) αλλά και άλλα παραδείγματα (**Adişi**, **Boğorma**) αποδίδονται βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων στο τέλος του 11ου αιώνα. Είναι απίθανο να μη υπήρχε ήδη από αυτή την εποχή στη Γεωργία ένα γραπτό κείμενο με τη περιγραφή του **Drachenwunder**.

Το τυπικό θέμα του Αγίου Γεωργίου που σκοτώνει το δράκοντα διαδόθηκε στη Βυζαντινή τέχνη μόνο στα τέλη του 12ου αιώνα (Άγιοι Ανάργυροι, Καστοριά). Τα παλιό-

τερα βυζαντινά παραδείγματα του **Drachenwunder** χρονολογούνται στις αρχές του 14ου αιώνα (Κομιτάδες, Κρήτη, 1313/4 και **Staro Nagoričino**). Το παλιότερο ελληνικό κείμενο του **Drachenwunder** βρίσκεται σε χειρόγραφο των θαυμάτων του Αγίου Γεωργίου στη Ρώμη (**Angelica** 46, 12ου-13ου αιώνα). Το παλιότερο ελληνικό χειρόγραφο όπου το **Drachenwunder** έχει ενσωματωθεί μέσα στο Βίο του αγίου είναι το χειρόγραφο **Vatican. graec.** 1170 (γύρω στο 1542).

